

לב חקק - חוקר, משורר וסופר יליד בגדאד

מאת
שמואל מורה
האוניברסיטה העברית

ופרוזה. לעבודה זו היו השלכות והשפעות,
וניתן לסכם רק את חלקן.

יצירות מקור

א. שירה

הכתיבה הייתה טבועה בנפשו של לב חקק כבר בגיל רך. הוא פרסם בעיתונים 'דבר לילדים' ואחר-כך 'מעריב לנוער'. בשנת 1962 יצא קובץ בשם 'עוקד בעוד אביב' (א1) ובו שירים של אחיו, צבי חקק, (עמ' 5-47) ושלו (עמ' 48-82). את השירים האלה כתב עד אמצע שנות העשרה שלו. אלה הם שירים ליריים גלויים, מלאים תום וכאב, ועוררו הד (ד1-5). שירים מקובץ זה נכללו כעבור שנים רבות באנתולוגיה שערך ד"ר יוסף הלוי (ב3). בשנת 1965 יצא קובץ שיריו הראשון בשם 'אלי, אתה טוב' (א2), ונכללו בו שירים קולחים, מקצביים, מלאי רגש, אמונה באל ותקווה. גם קובץ זה עורר תגובות (ב1; 6ד-10). בעידודו של בנימין תמוז, עורך המוסף הספרותי של 'הארץ', התפרסמו שיריו בין השנים 1968 ו-1971 (ב2-6). במקביל פרסם חקק במוספים אחרים, ביניהם של 'על המשמר' בעריכת א"ב יפה (ב7), 'במשא' של 'דבר' בעריכת יצחק בצלאל (ב10-11), וכן בקובץ השירים 'עקד ליום השירה' (ב12), וב'בלדר' (ב8-9). שנים חלפו וקולו של חקק בשירה נדם. בשנת 1976 פרסם 'שיר על איש משורר' (ב14), אולם לא היה בכך סימן לתחילת פרסומם של שירים חדשים. החל משנת 1985, לאחר שתיקה ממושכת, פרסם שוב שירים, ב'הדואר' (ב15, ב17, ב21) ב'אפריון' (ב16, ב20), ב'מאזנים' (ב18-19), וב'מהות' (ב22). ב-1988 פרסם קובץ שירים בשם 'להוריש שיר עברי

אשרי הזורעים ולא יקצרו
כי ירחיקו נדוד.
... אשריהם
כי יאספו אל תוך לב העולם
לוטי אדרת השכחה
והיה חוקם התמיד בלי אומר.
א' בן-יצחק, 'אשרי הזורעים'

משלושה שורשים ינקה יצירתו של לב חקק; מאורחות חייה של הקהילה היהודית בעיראק, שהטביעו בו חותם עמוק; מחייו והשכלתו בארץ, שעלה אליה עם הוריו מעיראק ב-1951 בהיותו בן שש (הוא יליד 1944), ובה חי עד שנת 1971; ומאורח החיים באמריקה, שהוא חי בה מאז, ומכהן כפרופסור מן המניין לספרות עברית ומתאם את למודי היהדות במחלקה לשפות ולתרבויות של המזרח התיכון באוניברסיטה של קליפורניה בלוס אנג'לס. לב חקק סיים את לימודיו העממיים והתיכוניים בישראל. הוא בוגר האוניברסיטה העברית בירושלים בספרות עברית ובמדעי-המדינה, בוגר הפקולטה למשפטים באותה אוניברסיטה, והוסמך לעריכת-דין בישראל בשנת 1970, ובקליפורניה בשנת 1980. במקביל ללימודי המשפטים, למד ספרות עברית לתואר שני באוניברסיטת תל-אביב. בשנת 1971 יצא לארה"ב במסגרת תכנית לחילופי סטודנטים בין האוניברסיטה העברית ואוניברסיטת קליפורניה, ובשנת 1974 קיבל תואר דוקטור לספרות עברית מאוניברסיטת קליפורניה. בשנות חייו בארץ מימן את לימודיו בעבודות מזדמנות שונות ועסק בהוראה ובחינוך בבתי-ספר שונים. בשנות חייו באמריקה שמר על קשרים הדוקים עם הארץ. עבודתו הספרותית ענפה. היא כוללת מאמרים וספרי מחקר, שירה

* מאמר זה בא להציג את יצירתו הספרותית ואת מחקרו של פרופ' לב חקק, ואינו מתיימר לעסוק בהערכה מחקרית-מדעית-ביקורתית על חיבורים אלה.

משל היו שני חצאי כדור שמשלימים זה את זה. הוא מלא (מלאות זו מתלווה במרווח ריק הנוגד אותה ויזואלית) וגדוש כאותם גרעינים רבים הממלאים את תוך הרימון, אך לא במצוות ('אפילו ריקנים שבך מלאים מצוות כרימון, ברכות: נז), אלא ביגון. זכר הלשון מחדד את המלאות מצד אחד, ואת הניגוד בין תוכנה של המלאות המתבקש מזכר-הלשון ובין התוכן הממלא את מקומו ('גון במקום מצוות). מצד שני. השיר אינו 'נרדה בצמתים' - ההשראה מתרחקת, הקיום אינו 'אופה' ומגבש שיר, אך הדברים האמיתיים ביותר, האינטימיים ביותר, אינם נאמרים בצומת הזר, בלשון זרה אלא בלשון אינטימית, בעברית. העיניים מלאות הבעה של החומרים התרבותיים שמשתקפים בהן ('כרכים עבריים'), אך הבעות אלו, המעוגנות בתרבות ובשורשי בה, אינן מי שיקרא אותן על אדמת נכר. הסיום הוא בלשון השואפת לשפת הדיבור, שההשלמה מובעת בעזרתה.

וכמו הלשון, כן גם אמצעים צורניים מגוונים משמשים בידי המשורר כדי לעצב את העולם השירי שהוא חותר לעצב. הנה, למשל, 'פרקי ביוגרפיה של יורד' (עמ' 32-35). שלושה שירים כאן, מלווים בחיך טראגי, באירוניה עצמית, בשוככות חכמה של מי שכבר בלבו חי בירכתי ארץ. המקצב, המתאר חיי יורדים, קולח, נמרץ, חריזה, מקצב ומבנה קבוע של בתים תומכים בתוכן ומשתתפים כאן ביצירת אווירה של קלילות למראה ההתהדרות של יורד בהצלחתו: 'שישים וחמש, הגיע לשיא: / בחברא קדישא נבחר לנשיא' (עמ' 32). היכולת לראות את הדברים בגודלם האמיתי, השאיפה להטביע חותם על החיים, שאיפה המתפשרת בהישג חולף ומפוקפק עד גיחוך, מתוארים גם בעצב גם בשחוק: 'ונחישות-החלטה היא סימן ההיכר; / אגון-לא-יפוצח הוא האיש המהגר. / ומלאים החיים יין-הישג עסיסי; / הסו, הסו, - בחברא קדישא / הוא נבחר לנשיא' (עמ' 33). הקלילות הצורנית עומדת בניגוד לתוכן של חיים ההולכים אל הנבילה בלי להשיג דבר של משמעות, חיים שנחמתם היא האירוניה העצמית.

וכנגד השימוש בתבנית שירית של בתים, חריזה ומשקל שתומכים בתוכן, בוחר חקק לכתוב במשקל חופשי שיר אחר, שבו הוא מדגיש את

מתארכי השירים שבקובץ עולה שאת חלקם שמר במגירתו משנות הששים, וחלק אחר כתב בשנים 1985-1987.

כאן אתעכב על קובץ השירים 'להוריש שיר עברי בלוס אנג'לס' בלבד. אין ספק, שלקובץ הישגים מרשימים ובני-קיימא. הקובץ מורכב משלושה שערים. השער הראשון נוגע בשירה ומשוררים, השני - בירידה ויורדים, והשלישי - באדם באשר הוא. לפנינו קובץ שירים ליריים מלאי חכמה, השלמה וחיך עצוב. חקק צועק בלחש, מבקר בחיך ובהשלמה, כואב בפרספקטיבה, חושף בצנעה תוך שהוא יורד במכמני הלשון. הוא מתגלה כבעל סגנון ובעל כבוד למילה הכתובה. הוא חוסך במלים, בעל מעוף, דייקן, רגיש לתופעות ספרותיות ולאפקטים שלהן. את המטען הרגשי של הנושאים הקשים ממתן הומור חכם. השירים מחייבים מחשבה וקריאה שנייה ושלישית. נמצא כאן אריגה עדינה ומתוחכמת של לשון דיבור עם זכר מקורות עתיקים, רמיזות ליצירות עבריות ומודרניות בשיר ובסיפור, לפזמונים ולשירת ימי-הביניים, מתוך רגישות סגנונית קפדנית המחפשת את ההיגד המדויק, התמציתי והטעון, שאין בלתו באותו הקשר. בשירים מתבטאת יכולת אינטלקטואלית להגיע אל ההיגד המזוקק מתוך מטען רגשי חזק. השירים מתעצמים מכוח ההקשר החדש של המקורות, המאפשר לומר הרבה במעט מילים. בחרתי לעיין - ולו ברפרוף - בשיר אחד, כדי להצביע על דרכיו בשירה. הקובץ נפתח ב'אוטוביוגרפיה של משורר בחמישה שירים' ובראשם השיר הבא: 'ולפתע, / בצומת ויקטורי-אולימפיק, בישראלית, / נחת / בי / יגון / לופת כלפות חצי כדור את חציו האחר / ואני מלא יגון כרימון. // וכבר שיר לא נרדה בי בצמתים / אך עדיין היחול / למות רק בעברית. // והעיניים כרכים עבריים ואין / ציפיה לקוראים. // כן, ככה זה בצומת ויקטורי-אולימפיק, ככה זה' (עמ' 3). הצומת הוא צומת זר, של נצחון על החיים ושל שיא, אך מיד מתגלה כמקום כוזב, שכן הוא מלווה ביגון. היגון - 'נוחת', צונח מלמעלה, בלתי נשלט, וחלוקת הטורים ההולכים ומשתפלים מדגימה ויזואלית את הנחיתה. הוא נוחת בישראלית - הישראליות מקבלת ממד של מהות, של ישות אפקטיבית. לפיתתו של היגון גם קשה וגם מתאימה לנלפת,

לקבוצות חברתיות אחרות... הביקורת היא אנונימית אך פיוטית וכובשת לב' (עמ' 93). הלוי הולך בעקבות אותה מולדת מטלטלת 'נוסח לב חקק' (עמ' 94), יורד לשורשי הלשון בשירים רבים, ומגיע למסקנה ש'ספר שירים זה מועט הוא בהיקפו, אולם תרומתו רבה' בין השאר, 'בשל הבשורה בדבר כוחה של השירה העברית ובהעמקת אהבת הארץ' (עמ' 95). 'בימות' (177) נכתב:

המשורר משתמש בחומרים מכל רבדי התרבות העברית, אותה הוא מכיר לעומק, מן המקרא ועולם התפילות, ועד... אל תרמן... חקק אומן משחקי הלשון והקלמבור... המטאפורות ודפוסי הלשון שבים לראשונותם, קמים לתחייה, ומתארים לרופי ספרותי, ולפעמים בלשון ז'ורנאליסטית, את נפשו של ילד עיראקי טהור... לב חקק! לא תוריש שירים עבריים בלום אנגלס! פה נבטת, וכאן עליך לשיר את המנגינות העולות בך! (עמ' 177).

נראה לי, שלא די בהתייחסות החיובית שקובץ השירים זכה לה בביקורת, ראוי הוא לתשומת לב מיוחדת גם בזרם ספרי השירה ההולכים ונערמים אצלנו ללא הפסק, וזאת הן בגלל הישגיו השיריים והן בגלל ייחוד נושאו. ללא ספק, נמצא פה לא מעט שירים המעמידים את לב חקק בין שורת המשוררים העבריים שהגיעו להישגים בני-קיימא בשירתנו. שירים כמו 'אוטוביוגרפיה של משורר בחמישה שירים', 'שישה שירים על איש משורר', 'היסטוריה של הספרות. משוררים', 'מכתב לאבן-גבירול', 'יורד', 'לוס אנג'לס, הרצאה, חידון גדולי-ישראל, או: בחיך כשואמרים לו צאטו, למשל', 'שבתי לבית אמי' ואחרים, הם פנינים, נכסי צאן-ברזל של שירה. נראה לי שהביקורת העברית עוד תשוב אליהם.

ב. סיפורת

1. 'האסופים' - רומן סולל דרך

בשנת 1977 הוציא לב חקק רומן בשם 'האסופים' (4א). קדם לרומן, מבחינת עניינו ונושאו, מאמר שפרסם חקק ב'הארץ' ב-16.9.1973 (ה5) בו יצא, ללא כחל ושרק, בטענה שהתחכום וההצלחה של יהודי המזרח מביאים להישגים במקום

כוחה של הרוח, של השירה, עולם שבו 'מעט השונים התמימים' / ישירו מעלילות ליבם / ישושון על אקרובטית מילים / שירו לנו משירי לבכם / זמר חרישי ישלחו על פני גלי הליל / לגאול את העולם בשיר ומנגינה / בחלבם ובדמם את הבערה ישלמו / את השיר ישאו אל בינה ואל גודל / זמר יחיד הוא לאלף כינור' (עמ' 14). הקינה שביסודה של השירה ('שירו לנו משירי ציון, תהילים: קלו. 3) מפוצה בשמחת היצירה ('ישושום מדבר וציה', ישעיהו: לה, 1), פוגל השולח את שירו-זמרו אל המרחק, טשרניחובסקי המאמין שהמשוררים ישתתפו בגאולת העולם בשיר ובמנגינה, ביאליק ששילם בחלבו ובדמם את הבערה שבקרב שהולידה את השיר, אל תרמן שנשא את השיר אל בינה ואל גודל, רחל ששרה שיר אהבה יחיד באלף כינור - כולם חברו אל הבית השירי היחיד של חקק, לספר את תהילת כוחו של השיר, כל אחד בלשונו הייחודית ובדרכו, והכוח הנובע מן הייחוד היצירתי מתבטא גם במשקל החופשי, הבא לתאר את דרכם של המעטים והשונים. הדגמנו כאן את מזגה ומודעותה הצורנית של שירת לב חקק.

הביקורת התייחסה לקובץ השירים של חקק ברוח חיובית. נעמי גוטקינד (117) פרסמה ביקורת מפורטת ואוהדת ביותר. היא מצאה ש'בקובץ השירה הראשון של הפרופסור לספרות עברית לב חקק יש פיתול מיוחד של גורל. אירוניה כואבת של פזורה חדשה... חקק, שמילא כרסו בספרות עברית כרימון, ייחודו בכך שהוא כותב שירה על טראומת הירידה'. רצון הלוי (137) כתב על 'הקול הרועם' ששמע 'בספר שירה זה הצר והחמוד, ריבב נפש ושברון לב, אבל הם נאמרים בחוכא על השפתיים. זאת היא האירוניה שהיא בעצם נשמתה של השירה המודרניסטית... אלא שאצל לב חקק חוץ מאירוניה יש עוד כמה וכמה דברים נאים'. ד"ר יוסף הלוי (127) פרסם מאמר מפורט על קובץ השירים, הוא עמד בעיקר על נושאו ועל לשונו, והצביע על עושר של רבדים לשוניים לאורך הספר. לדעתו 'אין המחבר חוזר בו מן הטענה שביסוד הרומן [האסופים, ש"מ], שבשל יחסם המשפיל של הקולטים הוכרחו רבים מבני עדות המזרח לגלות מארצם. לכל היותר מנסח את טענותיו הנוקבות... בקובץ השירים באיפוק רב ובצורה שהיא יפה גם

הניצול ייחס הזלזול והבוז שהעולים זכו לו, חוסר ההנהגה וההכוונה, תחושת הייעוד והגאווה והשמחה על העלייה, שהוטחו אל מציאות מרה - הכול מתואר בספרים אלה. ספרי המחקר והרומנים נכתבו מנקודת מבטו של האדם המבוגר המתריע על עוול שנגרם לו ולקהילתו, על חלומות שהתנפצו אל מציאות מרה ועל השפלה וכאב. ב'האסופים' מציצים אנו בפעם הראשונה בעולמו של אותו ילד והתמונה מחרידה ומזעזעת שבעתיים. הבוז, האכזריות והמכות שספגו ילדי המעברה מן היישוב הוותיק, האשמות שהוטחו בהם על לא עוול בכפם, הסבל והעלבון. מתוארים בעוצמה רבה. המחבר מציג לפנינו בהעזה ובגיבוש ספרותי שובה לב את הרקע לפער שישראל סבלה ממנו: דעות קדומות, עוינות, יחס מעליב, התנשאות ונסיון להטמיע. זהו רומן מקורי רב עוצמה, שתרם יותר מכל ספר אחר והצביע על הבעיה העדתית והיה אחד ממולידי הצעדים שנקטו להקטינה.

פרקים מן הרומן פורסמו ב'חותם' (ב 23) כשעמד לצאת לאור, ומיד עם צאתו, בהמשכים, ב'במערכה' (ב 24). הרדיי הקדיש לספר תוכניות אחדות, ביניהן ארוכות (ב 26-29) ואף הטלויזיה הכללית דנה בו (ב 30).

בחרתי להציג כאן כמה קטעים מתוך הביקורת הן כדי לתת את הרושם הנכון על האפקט המיוחד של הרומן, והן משום שמתוך דברי הביקורת יתבררו כמה מענייני וממאפייניו של הרומן. בפתח הרומן כתב מרדכי בן-פורת:

'האסופים' מאת לב חקק הוא תיאור מאלף על אחת התקופות הקשות ביותר שעברו על העולים החדשים לישראל. חלומות על ציון היפה החובקת את בניה התנפצו נוכח חיי המעברה וקבלת הפנים המתנכרת שנוצרת מחוסר ידיעה משווע על חיהם של בני גלות בבל בארץ מוצאם. השמחה למעבר מאוהל לצריף ומצריף לקירות האבן מהווה נסיון הראוי ללמידה אצל העולים החדשים של שנות השבעים והשמונים. העמל הרב של האם ושל האב לפרנס את הילדים ולהרעיף עליהם תורה תוך זלזול בלבוש הסחבות, מעיד על כמיהתם של ה- 'פרימיטיביים' להשכלה. זהו רומן קריא, מהנה ומלמד. חיים נגיד תיאור את הספר כ'רומן חברתי,

שהם שווים בו ואין בו שווים ושווים יותר, ועל-כן, במקום שהם חלק מישראל השנייה, אין להטיל אך בהם את ההסבר למעמדם. רומנים מעטים ראשונים למחבריהם מקבלים את התהודה העזה ש'האסופים' קיבל בקריית הספר העברית ומחוצה לה. עדות לכך הם דברי הביקורת הרבים שנכתבו על הרומן. הימים היו ימי דמדומים של ממשלת העבודה וימי צבירת התאוצה של הליכוד. קריאה בדברי הביקורת מגלה, שלמרות הטון הבוטה של הרומן, קיבלה אותו הביקורת בברכה. ולא קל הדבר: צעיר מזרחי משכיל קם וכתב בלשון ישירה את מה שלא העזו לבטא לפניו, בלי לקחת בחשבון תגובות אפשריות במדינה קטנה, בזמן שאיש לא היה מוכן להכות על חטא בשאלת היחס ליהודי המזרח. 'האסופים' הוא רומן על ילד, שמשפחתו עלתה לארץ ב-1951 מעיראק, חיה במעברות ועברה לעיר. הילד עבר את תלאות המעברה, את תלאות הקליטה בעיר, למד באוניברסיטה, ראה את היחס ליהודי המזרח לאורך הדרך, ירד לאמריקה, שהוא חי בה גם את הביקורת על הארץ וגם את געגועי האהבה אליה, ובסופו של חשבון חזקה האהבה דיה כדי להשיבו לארץ האהובה.

בפתח הרומן ימצא הקורא הקדמה של מרדכי בן-פורת ושל כותב שורות אלו. העלייה ההמונית של יהודי עיראק בשנים 1950-1951 עקרה משורשיה קהילה חזקה ומשגשגת מבחינה תרבותית וכלכלית, קהילה שהוגלתה אל ארץ הפרת והחדקל לפני 2500 שנה וביכתה את מר גלותה על נהרות בבל בכיסופי אין קץ לארץ-ישראל. העקירה והטלטלה, שאליהן נתוספו זלזול ובורות מצד היישוב הוותיק בארץ, פגעו קשות בעולי עיראק, והותירו צלקות עמוקות בלב רבים מהם עד עצם היום הזה. הרגשתם של העולים הייתה שהיישוב הוותיק הועיד להם מקום, רמה חברתית, שונים מאוד מאלה שהורגלו להם בארץ מוצאם, וראו את עצמם בעלי זכות בארץ. היישוב הוותיק בארץ התעלם מכך שהצטרפה אליו קהילה שהחזיקה בידה את מפתחות חיי הכלכלה, הכספים, המנהל והתרבות של המדינה העיראקית. היחס המזלזל והמתנכר שעולי עיראק זכו לו דהף חוקרים וסופרים מבני עלייה זו להגיב. התנאים הנוראים, עבודת הרחק,

לאלכס זהבי היו אומנם הסתייגויות מן הרומן, אך הוא כתב (ד 24): 'לב חקק מוכר בחוגים המצומצמים של העוסקים בספרות כחוקר שירה רגיש וכמשורר לירי טוב... "האסופים"... קרע אשנב להיכרות עם רוברד ראשוני ולא מוכר באישיותו של המחבר... אין ספק באמיתות המסופר... ניכרת בספר תחושת השליחות, וברור שנועד למחות'. ניר שוחט הסביר (ד 33): "האסופים" עשוי לשמש לקורא בו כמקור להנאה, כספר השובה בתיאוריו ובדימויו. בצד סגנון כמעט צברי, כמעט ישראלי, אתה מוצא כאן התממשות של דמיון המזרח במטאפורות עשירות, בדימויים שנונים, בפשטות מפקחת... מתגלה לפניך בן-ברית בספרות העברית, שהאידיומטיקה שלו אינה רק שיבוצי מקרא וחז"ל, כמקובל, אלא ניבים חיים שדלה ממיטב משוררינו וסופרינו... "האסופים" הוא סיפור מרתק הנקרא בנשימה אחת... אהבת הארץ היא שדובבה אותו'. ברוך נאדל דן בצד התעודי (ד 27): 'זהו רומן עובדתי המתעד את תקופת המעברות של עולי-עיראק, את החומה, שהקימו האשכנזים סביב עולי עיראק, חומה כלכלית, תרבותית ואף אישית, ואת המחיר הנורא, ששילמה עדה מפוארת ותרבותית זו, תמורת זכותה לשוב לארץ אבותיה. זהו ספר, שיעורר בוודאי זעם רב בלבם של המסרבים להכיר באשמתו הכבדה של הממשל האשכנזי ושל כולנו, בני היישוב האשכנזי, שראינו לצדנו את "שואת יהודי המזרח" - ושתקנו'. ואהוד בן-עזר, על-אף שהסתייג, מצא (ד 20) 'הרבה קטעים ליריים ואינטימיים, יפים ומזעזעים, אשר הקורא אינו יכול להיות שווה נפש כלפיהם. מיטב הסיפור הזה אינו כזבו אלא אמיתו, כלומר, ההרגשה שלפניך וידיי אותנטי, חושפני ונועז, חשבוני-נפש נוקב של אדם עם עצמו ועם החברה הישראלית הותיקה... הפרקים האמריקאים, המלווים את הספר מראשיתו, הם מן היפים והטובים בו'. יצחק בר-משה (ד 23) העריך ש'הרומן של לב חקק יהווה בעתיד פסגה חשובה בספרות הזעם השואבת מאמיתות חיינו'. פרוף' ששון סומך ציין (ד 30): 'ספר עצוב, ספר מדכא, אך עם זאת עניין לנו עם זעקה מרה, זעקת דור מנוכר וממורמר שחיפש ולא מצא, שיווע ולא נענה; ולאורך דרכו נתקל בחומה של התכחשות ובוז'. יוסף מאיר הציע (ד 25) מבט חדש על הרומן:

המהווה כתב-אישום נוקב כנגד החברה הישראלית על יחסה לעולי המזרח'. ב'צ'אלנג' (ד' 35) נכתב (תרגום שלי, ש"מ): "האסופים" הינו יותר מאשר זעקה מרגשת. עטו של לב חקק הוא עט של סופר בעל הישגים ומשורר מוכשר. הוא מושך אליו את תשומת לב הקורא, שעוצר שוב ושוב, עמוד אחר עמוד, כדי לשמר את טעם השימוש הייחודי שחקק עושה בצירוף לשון מוכר, או את טעם ציורי הלשון שלו, וכך לדחות את הגעתו לסופו של רומן מקסים זה. משה גיורא אלימלך כתב (ד 19): 'לב חקק הוא עליו של ממש... אף-על-פי-כן לא נתנה "הארץ המובטחת"... אחיזה כלשהי לא לו ולא ל'אסופים' כיוצא בו... קשה לקרוא בלי התרגשות עמוקה דברי לענה כאלה הנכתבים בכאב גדול מן המילים על-ידי "יורד" מפרחי-האינטליגנציה "מזרחית"'. אורי סלע (ד 31) כתב: 'תחושה אוטנטית זו ראויה שיימצאו לה קוראים ומקשיבים. בנפש חברתנו הדבר'. יצחק בצלאל דן בסמליות הספר (ד 21):

לב חקק התכוון בפירוש להיות פה לגורלו של שבט... לב חקק מוליך את הקול, את הזעקה החנוקה של יושבי המעברות. זעקה זו לא תנעם ליושבים בישראל הראשונה... שבעיניהם פרשת הקליטה במעברות היא עדיין כסיפור פיות. שבו ניצבו מזה - ישראל הוותיקה הקולטת, פתוחת-הלב, העושה כל שבאפשרותה כדי לקבל אחים נדחים, ומזה - 'אבק אדם', המונים נבערים, פרימיטיביים, עצלים, אוכלי-לחם-חסד שהועלו מאשפתות... לשונו של חקק תמציתית, בקטעים רבים לירית... הנימה הרכה של הספר מושגת לא רק על-ידי טיב הלשון, אלא גם באמצעות הנעימה של הסיפור, שלא פעם נושא אופי של קינה. אמצעי מרכזי אחר הוא השימוש באירוניה... הנימה המרוככת מושגת אף על-ידי המבנה של הספר... כללם של אמצעים אלה גורם שספרו של לב חקק נקרא כחזיון תוגה פטליסטי, כקינה משלימה ומרכינה ראש, על שברם של יוצאי עיראק יושבי המעברות... לב חקק אינו המריר והבוטה שבין הארבעה [שכתבו רומנים על יהודי עיראק, ש"מ]. אולי ספרו יזכה לאוזנים קשובות.

נבואתו של חקק, ואמנם, המהפך הפוליטי שבא מיד אחרי 'האסופים' מלמד עד כמה מציאותי היה חקק בספר זה.

ב-1990 פרסם קורא נלהב ב'מעריב' (ד' 32) דברים אלה: 'קריאת "האסופים" הייתה חוויה נפלאה, מעין פגישה עם חבר ואח, שלא הכרתיו מקרוב. זהו רומן מהנה ואקטואלי גם היום'. ראוי להזכיר, כי הספר יצא בתרגום אנגלי מעובד וממותן, אבל לב חקק החליט לגנוז את המהדורה. שנים לאחר צאתה הגיעו שני עותקים לשני עיתונים בלבד ושניהם זיכו אותו בביקורת נאות. ב'לוס אנג'לס טיימס' (ד' 37) נכתב (שתי המובאות הבאות בתרגומי ש"מ): 'חקק יצר עלילה הדוקה שמושכת לעומק לעולמו הפנימי של הפרוטגוניסט, שלמה מעתוק... סגנונו של חקק הינו אך לכאורה פשוט, ומעורר את תקוותינו בכוח ההבעה שלו בתיאורי שמחת הילדות... הוא מעורר בנו כבוד בהגיבו לאי-צדק ביישוב-דעת, במתינות ובתקווה'. וב'ג'ויש ז'ורנאל' (ד' 36) כתב הווארד קפלן, סופר ומרצה, על המהדורה האנגלית של הרומן: 'לב חקק כתב זעקת-לב לירית צורבת של כאב ואהבה על עליית הספרדים לישראל... דרך הכתיבה מעולה, אפילו בתרגום האנגלי חש הקורא בעוצמה המזנקת מכל משפט נמרץ. הרבה מן הקטעים הם ציורי פיוטיים חזקים, והם מתאחדים כדי לתת תיאור בהיר... הרומן ראוי לתשומת לב, הסטאטוס של הספרדים הינו נושא חשוב שנדחק על-ידי כותרות עכשוויות, אך רחוק מפתרון... חקק מוליך את הקול הקורא ויטיבו לעשות אלה שצריכים להאזין לקול בישראל ובתפוצות'.

מאחר שנכתב כבר רבות על הרומן, אתרכז בשאלה אחת בלבד: מדוע זכה הרומן לתשומת הלב שזכה לה הן בחוגים המצומצמים של קוראי הספרות והן מחוצה להם? התשובה לשאלה מחייבת התייחסות גם לרומן עצמו. זהו הרומן הראשון שכתב יהודי מיוצאי המזרח ושהבעיה הוצגה בסגנון מתוחכם, בשלל רמיזות שדיברו אל ליבו של הקורא העברי שצמח על הספרות העברית המודרנית והתנ"ך. תחכים הסגנון, מחייב מחשבה מתמדת בשל זכרי לשון רצופים, המסייעים לומר את המרובה במעט. תחכים זה הוא פרי של הכרה של נבכי השפה והוא דורש עירנות רבה לאפקטים של המילה הכתובה. ההתמודדות הרעיונית

"האסופים" הוא רומן הכתוב בצבעים עזים מאוד מתוך כעס ואכזבה עמוקים... זו הפעם הראשונה שמופיע סופר מזרחי המבטא אכזבה כה כוללת מן החברה האשכנזית, דוחה אותה כולה על סממאותיה השונות... סממאות לראווה ופער גדול בין ההלכה למעשה... "האסופים" הוא רומן חריף ויוצא דופן בספרות הישראלית... זהו גם רומן של מגמה מאשימה ברורה'.

ד"ר יפה בנימיני מאוניברסיטת תל-אביב כתבה על הספר מחקר מפורט (ד' 22). היא ראתה ברומן רומן וידוי של גיבור אחד, הכותב בגוף ראשון, שבילדותו התייסר בייסורי המעברה, בבגרותו נאבק להיקלט בחברה הישראלית, התאכזב וירד, וממקום ירידתו הוא מתגעגע אל הארץ שאהב. יש בו סגנון הוידוי, הקינה, המסה המוכיחה, היומן, העיתונאות, סגנונות שהם פועל יוצא של 'לב קרוע ושכל מנתח המבקשים לעצמם כל פעם את מבעם ההולם' (עמ' 41). בנימיני מעינת בעיצובים האירוניים, באפקטים המגוונים של השיבוצים מן המקרא ומן הספרות - הזו, ביאליק, טשרניחובסקי, עגנון, גלבוש, ואחרים. היא עומדת על דרכי העיצוב של סטיגמת המעברה, תחושת 'האסופים', יהודי-המזרח, הסממאות והצביעות של הממסד, מערכת החינוך ולבטי היורדים.

הספר לא ירד מן התודעה. ד"ר אברהם שטאל, למשל, בספרו 'מתחים בינעדתיים בעם ישראל' (ד' 34) השווה בין העולם הבדיוני המוצג בו לממצאי מחקר שונים (עמ' 44, 45, 54, 78, 89, 90, 110). למשל, ב'מעריב' במסגרת מאמר שתיאר כמה מן הבולטים בצעירי בני המזרח בארץ, תחת הכותרת 'מחבר "האסופים" מלמד ספרות עברית ב... קליפורניה' (ה' 4) כתב יעקב העליון: 'פרופ' אבנר שאקי, מי שהיה סגן שר החינוך ומורהו של לב חקק - מתאר את תלמידו כ"כישרון עילאי" וכ"המעולה בתלמידיו". לאחר ראיון עם אלי תבור ב'ידיעות אחרונות' תקף יהודה גוטהלף את לב חקק על שטען נגד הקיפוח הערתי והאטימות כלפי יהודי המזרח (ה' 2), אך באותו מקום פרסם עזרא סופר (ה' 12) תגובה שונה: 'חקק תיאר בלשון פיוטית (ראה להלן) צעיר מזרחי נכון שבבוא היום, בעוד שלושים, חמישים שנה, יעשה את חשבוננו וחשבון הנפש עם הממסד הפוליטי; אולי לא נצטרך לחכות אפילו שלושים שנה להתאמתות

יהודי מעיראק, סידור תפילה בנוסח יהודי עיראק, כרוזה ובה צילומיהם של הרבנים הראשיים של עיראק... עט עשוי מלאכת מחשבת יהודית עיראקית, אותו קיבלתי במתנה מאבי לפני שנים רבות, שני לוחות גוויל כתובים עברית, באחד - תרגומים של שירי ערש של יהודי עיראק, מלאכת מחשבת של אמי, ובשני - תרגום פתגמים מפי יהודי עיראק, מתת ליבם של אחי ואחיותיי... מרחף בעננים, שט אני מאמריקה לישראל. הלא חג היום. אני נוסע לשם. מעל לכל אגרא רמא ריחף המטוס... עבודה אין לי בארץ... תוקפנות איני יודע. במה להתחיל? אך לא, לא מנוד כתף, לא חיורון עפור שעות, לא סמטאות, לא, לא עוד, לא להלך עוד בארצות השלג, קובל על שנים שהיו. להיות קשוב לאהבות לבי, לתבוע את מקומי בביתי, באהבה ובמידה. להיאחז בחלקתי שלי, מוח מול מוח, מרפק מול מרפק, זרוע מול זרוע, שן כנגד שן, צעקה כנגד צעקה. ארצי, וממנה לא אזוז... פה יגדלו ילדי ופה יחיו. אלמד לצמוח במולדתם, שאחרת אין להם... אמונים להשיב מלחמה שעה - לא שכמותם ינוסו. לא שכמותם אסופים ליד הגדר. שלהם תהיה הארץ, והם של הארץ. בעוד שלושים, חמישים שנה, יהלך נער ממוצא מזרחי אי-שם בישראל, נער יפה עיניים, עיניים שחורות, גדולות, שחור תלתלים ונבון, והוא כפות שבועה לעשות חשבונות. אינו כאבותיו. אבות אבותיו כילו חייהם בישראל ולכלל מציגה עימה לא הגיעו. אבותיו, נגדעה צמיחתם בישראל וחייהם לענה. הוא כפות שבועה ולסתותיו חורקות.

מרחף בעננים, מלא חלומות, שט אני לישראל, והפעמות הולכות ורבות, הולכות וגדלות. מקומות שאהבתי, מקומות שגדלתי בהם, אנשים שאני אוהב.

הייתי כחוזר אל חלום, קושר ניתוקים אל שלם. ידעתי בחלום החלום לא כחלום יעוף.

והספרותית נעשית אפוא בכלים שקורא הסיפור נהנה להתמודד עמם. גורם נוסף הוא מגוון הסגנונות - החל מעברית פיוטית-לירית שובת לב וכלה בעגה עילגת של עולים שאך מקרוב באו. גורם נוסף לתהודה הרבה של הרומן הוא חוסר הרתיעה, ואף ההעזה לומר דברים כהווייתם, לקרוא לדברים בשמם. אין כאן הטחה, אלא עיצוב של עולם דמוי ממשות המוכר בחלקו לקורא מתוך המציאות ועל כן מהימן. ההטחה מקבלת גיבוי בהראיה בלתי פוסקת של גורמיה. המציאות החוץ ספרותית עצמה נתנה צידוק להטחה, והקורא היה חלק מזרמי הלב, שזעזעו את אדמת ישראל וסופם היה ברעידת האדמה של המהפך של עליית הליכוד, זמן קצר לאחר פרסום הרומן (יש לשער שלרומן היה חלק כלשהוא גם בזה, אם כי לב חקק הוא איש לא פוליטי). הדיבורים היפים על קולטים-מקריבים ונקלטים-כפויי-טובה לא התקבלו כבר על דעת רבים, קולטים כנקלטים, וספרו של חקק שימש שוט לאלה שמתוך רגישות של אהבת-עם הלכו את עצמם על זחירות דעת ולא לה שחשו את המצוקה החברתית על בשרם. האיכויות הספרותיות של הסגנון והישירות והיכולת לעצב שרשרת עלילתית מרתקת חברו אפוא למסר בעל עוצמה בעיתוי הנכון.

'האסופים' הוא, ללא ספק, פרק חשוב בתולדותיה של ספרות המחאה העברית בארץ ובתולדותיהם של יהודי המזרח, שאת עלבונום בא לתבוע. נוסף להשיגי הספרותיים הספר מתייחד בכלים שהצביע בהם על חומרתה, של בעיה מרכזית בישראל, דחיפותה וכיעורה. זהו מפגלו של היחיד המצפוני המסרב ללכת בתלם ומורד בקוויה הכעורים של ההווה ותובע מארץ אהבתו שינוי והופך לבעל השפעה נמשכת על החיים. את גודל ההשפעה קשה אמנם למדוד, אך את עצם קיומה אי-אפשר להכחיש. בין תלי הספרים שמייצר עם הספר, אסור שתרומתו של ספר עז ונועז וחד-פעמי זה תשתכח. הספר הוא שיאה של ספרות המעברות.

בחרתי בקטעי הסיום של הספר (עמ' 152-153), 159-160, כדי לתת לקורא מטעמו של סגנון הרומן ונושאו:

במזוודה אחת גדולה ארוז כל רכושי עלי אדמות... מנורת שבת עתיקה בעיצוב צורף

2. 'בית על גבעה' - רומן

להתייחס לקיומה של פריחה כאל יותר מאשר קיומו של גרגר בתוך אבק אדם. אך היא יודעת שבזכות אנשים שכמותה שומר העולם על שיווי משקלו, על האנושי שבו, כי יש בה נתינה ופרופורציות ותובנה. אין זה רומן 'עדותי' כלל, אך שאלות החיים מעסיקות את כותבו, אך השורשים העמוקים בחיי הקהילה היהודית העיראקית מסתעפים בו לאורך פרקיו.

בכל פרק מפרקי הספר עלילת משנה, ומכלול עלילות המשנה מצטרף לעלילה הראשית. הרומן מלא וגדוש ומגרה, ותובע ניתוח צורני ורעיוני מעמיק, ואין כוונתי לתת כאן אלא רמזים על גודש זה. מדוע יורדים היורדים? מדוע אינם חוזרים? מה עלה בגורלו של דור הילדים והבחורים במעברות ישראל משנות החמישים? האיש הנמוך ביותר בעולם מדבר, ולכאורה לפנינו פרק קליל ותמים ומשעשע, אך בקריאה שנייה נמצא כי משוקעות בו בעיותיה הגורליות של מדינת ישראל וההיסטוריה שלה: נמצא כאן את המדינה ה'גמדית' בממדיה הגיאוגרפיים ובגודל אוכלוסייתה, את הישראלי החי בישראל בהרגשה שאומות העולם רודפות אותו, את הדעה המוסווית היטב לפיה גודל הטריטוריות אינו רלוונטי לאיכות החיים, את התפיסה שרמת החיים אינה קובעת את איכות החיים. וכן נעמוד במרירות על אדישות העולם למראה אסונו של עם ישראל בעבר, ניפגש בחלום של בניית מדינה שתהיה אור לגויים, באכזבה העצמית, הנובעת לא מן ההישגים האובייקטיביים אלא מהשוואתם להישגים האידיאליים הנעלים שלא הוגשמו עדיין בשום ארץ. דרך עלילה משעשעת ורומזנית נעמוד על החשיבות הפסיכולוגית והמעשית של תמיכת יהודי התפוצות בארץ-ישראל ובאזרחיה, ועל כוחו של העם היושב בציון להפוך, בזכות הראש היהודי, לחשוב, לנחוץ ולתורם ועוד; וכל זאת בפרק, שכולו נאום תמים ומשעשע שנושאו - גמד בחצר בית במסיבה.

הסגנון מרתק, לשון עגה ופיוט נשגב, הכול לפי צורך. והרבה מסרים ברומן, עולם רעיוני מלא חכמה, אך הכול נאמר בדרך העלילה הקולחת, דורש מהקורא לאמץ את כוחו, לחשוב ולהסיק את המסקנות המתבקשות. שלמה מעתוק, פרופסור לכלכלה, חכם ועצוב ומתוק ורגיש ומלא אהבת אדם, עם וארץ, מקבל

'בית על גבעה' הוא הרומן השני שכתב לב חקק (ירון גולן, 1994). גם גיבורו של רומן זה הוא שלמה מעתוק, יוצא עיראק שעלה לישראל והיגר לאמריקה. זהו, מבחינות מסוימות, המשך 'האסופים'. בסיומו של 'האסופים' חוזר שלמה מעתוק לישראל, אך ממשפטי הסיום של הרומן מסתבר שהסוף הוא רק חלום, ו'בית על גבעה', עדיין תועה שלמה מעתוק בארצות החיים, משווה בין מזרח למערב, בין עוני לעושר, בין זקנה לבחורות, בין ישראל לאמריקה, בין פעילות לסבילות ובין יאוש לתקווה. הרבה זעקה יש בסיפור שקט זה, הרבה כוח אצור בו. גיבורו, הפרופסור לכלכלה שלמה מעתוק, מתבונן ביהדות אמריקה ושואל שאלות על התוכן היהודי בחייה. הוא מתבונן בגורל ישראלים יורדים ותוהה על המשמעות שבחייהם. הוא מתבונן בעושר ורואה את אי-יכולתו להעניק משמעות. הוא מתבונן בחיפושיו הלא נלאים של האדם המערבי למצוא משמעות, ורואה אותו אץ לעיתים לכיוונים שאין בהם ישועה. הוא מתבונן בעסקנות הפוליטית ובהתלהבות של העושים בה, ורואה בה צדדים של גיחוך והולכת שולל. הבל חי האדם עלי ארץ, אדם למוץ דמה. יש עשירים, יפים ומפורסמים, אך עדיין חייהם ריקים. התא המשפחתי התפורר. חיק המסורת של צניעות וענוה ואהבת הזולת והמסירות לחיי משפחה בטל עבר. האדם יכול למצוא משמעות בארץ אהובה, בבנים אהובים. ובחיים אלה, במבצר שן שאינו רלוונטי לחיים עצמם, עומד המחקר האקדמי, שאינו מתמודד עם צרכי החיים ואינו מפרה אותם, אך ממלא את עושרו ביוהרת שווא. צווארון לבן אינו ערובה לתכנים ולערכי מוסר צחורים. החיים העבריים של מי שחי את העברית ואת הישראליות מחוץ לישראל הם עלובים וכואבים מנשוא. מזרח מוצב מול מערב, ואין למזרח במה להתבייש: סבתא פריחה, באנושיותה, פיקחותה, חכמת חייה, אהבת האדם שבה, כוחה לארגן דברים בראשה בסדר היאה להם, יכולתה להבחין בין טפל לעיקר, בין נוצץ למשמעותי, מלמדת בינה את סובביה בענוה ובאהבה. חייה מלאים תוכן וראייתה חדה לאין ערוך. מאלה שחייהם מלאים שם בעשייה, מעמד וכסף, וכלל לא עולה על דעתם

יורדים, נושאים שלא זכו שספרותנו העברית תתמקד בהם. כבר הסיפור הראשון בקובץ, 'אבי, מותך, שובך', מזעזע את הקורא. מצליח להעביר אליו נימה אלגית-וידויית-כואבת. החותכת בבשר החי. לדעתי, סיפור זה יתפוס את מקומו המכובד בספרות העברית החדשה כיצירת מופת.

בהצגות היחיד שלו הגיש השחקן משה קליף קטעים מסיפור זה. אחד מהם מובא להלן:

... מאחורי החלון שומעת אמי... נפשה יוצאת לענות לאהובה המיחל מתחת לחלון, לחייה סמוקות בלי שתצבטן, מיחלת כי נהרות אהבתה יגיעו לאבי היתום העומד ומביט בפליאה אל חלונה בשעת לילה בסמטה בבגדאד. החשכה מסתורית בין בתי האבן עמוסי הפיתוחים המתנשאים אל פנטאסיות שובות לב. בחלל מתנשאים סיפורי עם על ג'ן, בפתחי הבית כדי חרס, חתול ונחש לוחמים על גג, אשה שרה לזרו את הלבנה לצאת, קולות של קבקים, מוסיקה של כפיות תה שמשרה על הבוחשים נועם גדול יותר משכל קונצרט יכול להשרות, קול צעדים מהדהד מעיקול הסמטה ואין לדעת מיהו בעל הצעדים, הרבה כוכבים סמוכים לגגות, לב אבי יוצא אל אמי ארושתו, ומחשש שמא יתפס ב'קלקלתו' על-ידי קרוביה, ממהרים הוא וידידו לחמוק מן הסמטה, ומאחוריהם מתגלגל קול רועם: 'חנינה גיבי שואיה תמר בלבן ותאלי סטג'אחי על צטח, הוני אברד' ('חנינה, הביאי קצת תמרים טבולים בלבן ובואי לנוח על הגג, כאן קר יותר')... ואבי חוזר לחדרו... ומבקש לשמח את כל הרוכלים בדרכו: קונה ביז' אל-לגלג וק'אמראדין, ואינו מאכזב את מוכר הלפת המביט בו בעיניים משדלות - 'טאייב ומאייע בג'דר' ('טעים ונמס בסיר'). וקונה בק'לאווה ומלבס ומלפוף ונגולה ועיניו לחות מאושר ולבו מסלסל בערבית: הצצתי וראיתי על בד אילן / בולבול עם אהובת-לבו / את כל מה שיש לו נתן הוא לה- / ראיתי ושמתחי בו. / פרש את כנפיו עליה / וינהג בה ברכות. / וכשראיתי את אהבתו אליה / הבנתי את פשר הרעות. / ויאמר לה: יא

את הדין, גומר את ימיו על סירה קטנה, רחוק מאדם, ומהארץ שהוא מלא ערגה אליה. הוא כבר ראה את האדם והוא יודע. הספר מסתיים בפרק 'מתוך רשרוש הים קול שורשי בקע' שכולו געגועים עצומים ואהבת אין קץ לארץ, אך מה חבל שהפרק כתוב כחלום, ומסתיים באותה דרך שהסתיים בה ספר 'האסופים'; השיבה המאוחרת נעשית רק בעולם הדמיון, וכולה יפעה.

3. 'אם אשכחך' - סיפורים קצרים ובלתי נשכחים

בשנת 1981 פרסם חקק שני ספרים בעת ובעונה אחת: 'יורדים ונעלים' - דמותם של יהודי המזרח בסיפור העברי הקצר' (א 9) וקובץ סיפורים קצרים בשם 'אם אשכחך' (א 6). שני הספרים משכו תשומת לב רצינית. 'מעריב', למשל, הקדיש לספרים ארבעה עמודים (ד 60). 'אם אשכחך' הוא בעיקרו קובץ סיפורי יורדים. הדמויות בקובץ טעמו מאמריקה ומרווחתה, הן חיות את חייהן הארציים באמריקה, אך קשורות לארץ קשר בל-וינתק. דומני, שאין סופר שהיטיב לתאר את אופיו של היורד הישראלי, את הדחפים שהניעו אותו לרדת, את סבך היחסים בין היורדים ובין יהודי אמריקה, את תחושותיהם של היורדים בעולם זר, את הקרע הנפשי ואת ההתלבטויות בין שתי הארצות השונות כל-כך - כפי שעשה זאת לב חקק. גם בהארט חיי יורדים, מתגלה חקק כמספר מחונן החודר חדרי לב. לספר זה כתבתי מבוא, ומאוחר יותר ברשימה קצרה כתבתי דברים אלה:

'אם אשכחך' חושף את עולמם של יהודי המזרח בישראל ובחו"ל, במגעם היומיומי עם יהודים יוצאי אירופה ועם גויים. כמו כן אנו מוצאים בו ביטוי לכמה היבטים מחיי יהודי המזרח, לכמה מנהגים וסממני הווי שלהם. אלה מסייפים לסיפורים צביון וטעם מיוחדים שאת מהותם האמיתית יכולים עולי עיראק להבין באופן מיוחד. המסר החברתי בסיפורים מעורר הרהורים. הוא מועבר על-ידי מספר אמיץ, שאין עליו אימת הציבור. לב חקק הוא מספר מחונן, שסיפוריו מאירים נקודות מרכזיות בחיי יהודי המזרח ובחיי ישראלים

הרגשות של יהודי המזרח הינם בעלי עוצמה אמיתית. הם מהווים את הכוח שימשיך להתקיים של סיפורים אלה. נעמי גוטקינד כתבה (ד 58):

ספר סיפוריו 'אם אשכחך' ובמיוחד הסיפור הראשון שכתב... מהווים דוגמא מצוינת לדרישות שלו... אין בעברית (פרט אולי לשירו של ביאליק על אביו) עוד סיפור או שיר, שקראתי, שיש בו כל-כך הרבה רחמים, געגועים, אהבה וכאב על מות האב, כבסיפור של חקק. מעטות גם הדמויות של גיבורים מיהודי המזרח הזוכות לעיצוב כל-כך מורכב, רוחני ועשיר כפי שהוא מעניק לדמות האב.

ספרי מחקר

א. 'עם ארבעה משוררים'

בשנת 1978 יצא לאור ספרו של לב חקק 'עם ארבעה משוררים' (א 8). הספר דן ביצירותיהם של ארבעה משוררים: אברהם בן-יצחק, אמיר גלבע, נתן זך ושלמה זמיר. הספר כולל מבוא (עמ' 7-20), המציג את המשוררים לדורותיהם, ומעמת בין שירה הכתובה במשקל חופשי לשירה הנענית לסכמות פרוזודיות. לכל אחד מארבעת המשוררים ייחד חקק פרק: 'לא ידעתי נפשי לאברהם בן-יצחק - על מקומו של בן יצחק בשירה העברית המודרנית ועל כמה אספקטים פואטיים ותמאטיים בשירתו' (עמ' 21-58); 'מלכות דממה לאמיר גלבע - על כמה אספקטים פואטיים ותמאטיים בשירת גלבע ועל כמה אלמנטים של שיר אורגאני' (עמ' 59-101); 'על ארבעה שירים של נתן זך - ועל כמה אספקטים פואטיים ותמאטיים של שירתו' (עמ' 102-163); 'על ארבעה שירים של שלמה זמיר - ועל כמה אספקטים פואטיים ותמאטיים של שירתו' (עמ' 165-192). מן העיון המפורט בשירים הבודדים מפליג חקק להיבטים פואטיים ותמאטיים בשירתם ונותן לקורא תמונה מקיפה על מכלול הנושאים ודרכי העיצוב השירי של המשוררים הנדונים. האינטרפרטציה המוצעת לכל שיר מצביעה על הזיקות בין חלקי השיר ודרכי הארגון שלו. לא במקרה ראתה הביקורת בספר הישג נאה הן בתחום העיון בשיר הבודד והן מבחינת

אהובתי... וכו' וכו'. כה הלך אבי הלך ושר ברחובות בגדאד. ואמי, נערה תמה, בהתה בחשיכה בחיך ולבה נמס מרוך ואהבה. תשעה סיפורים בקובץ: סיפור על מות אב מזרחי; מאבקו, חייו ומותו ללא עת של אחד עזרא מעתוק; סיפור דעיכתו ואובדן דרכו של יורד; סיפורה של משפחת יורדים שחיי שני דורות בה התנפצו תוך רדיפה אחר עגל הזהב; סיפור הסתבכות של בחור שגדל במעברה, כוחו ותאוות החיים שבו; סיפורה של צעירה שנתפתתה אל הארצות שמעבר לים ובריחתה חזרה מהן; סיפורה של משפחה, שבה ההגירה משנה את מעמדם של בני הזוג בחברה ובמשפחה, וקורעת את הקיום המשפחתי; סיפורו של יורד, שביקור בביתו מחזירו אל עברו הכואב והרחוק, כשהוא חי חיים של בדידות וניכור.

לשונו שובת לב בפיוטיות שבה והעלילות הנפשיות והחיצוניות בסיפוריו מרתקות. קובץ סיפורים זה הוא מרתק, בעל מסרים מעניינים ולו הישגים ספרותיים חשובים. הביקורות האירו פנים גם לספר זה, ואזכיר מעטות מתוכן. יצחק בר-משה (ד 39): 'אלה הם סיפורים מעציבים מאוד על שחיקה תרבותית, כמיהה אינטלקטואלית ושאר דברים הנעשים בארץ יותר משלושים שנה, מבלי שיעשה דבר או חצי דבר לתקנם... ב"אבי מותך, שובך"... לב חקק מעלה את סיפורו של דור שלם [דור האבות, ש"מ]... עזרא מעתוק... מסמל את הדור שלמד לא להישבר... הנרמס הוא היהודי בן יוצאי ארצות האיסלאם, שההתנשאות זרה מאוד לתרבותו ושהרכב תרבותו יהודי להפליא'.

ד"ר אריה וינמן (ד 48) כתב (תרגום שלי, ש"מ): העיצוב של חייהם הפנימיים של יהודי המזרח הינו הישג אומנותי אמיתי בספר... הסיפור 'אבי, מותך, שובך', הינו גולת הכותרת של ההישג... חקק ניגש לנושא בחום רב, באלגיות, ובהומור כאחד, הוא מציג רעננות בגישה ובלשון בעיצוב נושא המוות... יש לשים לב לאיכות הפיוטית של הסיפור... חקק ביטא את הפגיעה בישראל השנייה, בייחוד בשנותיה הראשונות של המדינה... הקטעים המעצבים באהבה את החום והחוש החזק של השייכות המשפחתית של יהודי המזרח, וחזק

ולתובנה שלו:

ב. 'ירודים ונעלים'

בשנת 1981 יצא ספרו של לב חקק 'ירודים ונעלים: דמותם של יהודי המזרח בסיפור העברי הקצר' (א 9). בחרנו קטע מאת פרופ' אברהם באנד מתוך הפתיחה לספר, כדי לתת מושג על תוכנו:

ספרו זה של לב חקק חורג מן המקובל במחקר הספרות העברית בימינו בזה שהוא מסרב להצטמטם בניתוח הטקסט על מרכיביו והנחותיו האסתטיות. בלב של הספר עוקב המחבר אחרי מוטיב אחד המופיע ביצירות רבות והוא תדמית 'הספרדי' בספרות העברית... ממילא מובן, ששיטה זו מסיטה את מקור ההתעניינות מן הטכסטים עצמם אל החברה היוצרת אותם ואל השפעת הספרות על הקורא, בייחוד מפני שהמדובר בתדמית השלילית החוזרת של חלק חשוב של האוכלוסייה. חקק מניח בספר זה שהספרות היא מוסד חברתי בעל השפעה מכרעת בחיי העם... ואף-על-פי שבגוף הספר מציג חקק תזה ומתעד אותה היטב כדרך החוקר הזהיר, אין להתעלם מן העובדה הגלויה לעין שזהו ספר פולמוס שתפקידו לעורר ויכוח ולחולל מהפכה במחשבה. חקק תובע את עלבונם של 'הספרדים'... תדמית 'הספרדי' החוזרת ונשנית במאות היצירות שחקק סוקר, עדות היא למגמה שאין להתפאר עליה... זהו ספר קטרוג ואהבה... על קטרוג זה יקשה להקשיב שהרי מנומק ומתועד ואינו סתם זעקה המתפרנסת מססמאות פוליטיות... בטוחני שהספר וההדים שהוא יכה ירשמו בעתיד כפרק נכבד בתולדות הספרות העברית.

דברים אלה מציגים את רוח הספר, מטרתו והישגיו. במבוא לספר (עמ' 11-41) עוסק חקק בכמה שאלות בסיסיות בנוגע לספרות של יהודי המזרח ולספרות שנכתבה עליהם, בהצגת כמה עיקרי טיעון באשר לסטראוטיפים בתדמית יהודי המזרח, בהצבעה על הקשר שבין דרך ההתייחסות ליהודי המזרח במציאות ובין תדמיתם הספרותית, בצורך לעשות למען תדמית צודקת יותר, במשמעות ההבדל בין

ההפלגה אל מכלול יצירתו של כל אחד מן המשוררים מבחינת נושאייה ודרכי העיצוב האמנותי בה. לתשומת לב ראוייה העובדה שחקק בחר להציג את שירתו של שלמה זמיר (הקול מבעד לענף, ספריית פועלים, 1960), משורר יליד עיראק, יחד עם שירתם של המשוררים האחרים, בלי אפולוגטיקה, ובלי 'עדתיות' אלא מתוך רצון להצביע על כוחו של משורר זה מפאת הישגיו השיריים. ואף כי שירתו של שלמה זמיר זכתה לתשומת לב כלשהי כבר בשנת 1960, היה חקק היחיד, שבעצם מבנה ספרו ומבחרו, הציג עמדה לפיה אין להזניח את יצירותיהם של יהודי המזרח, וזאת לא עקב מוצאם, אלא הודות להישגים האמנותיים ביצירותיהם. רק ב-1990, בצאת 'כדורים וקוביות' (ספריית פועלים) של זמיר, הצטרפו לקולו של חקק קולותיהם של חוקרים חשובים אחרים של שירתנו, שהבחינו באיכותה של שירת זמיר.

לא לחינם זכה 'עם ארבעה משוררים' לתגובות נאות. לאה דובב כתבה (ד 49): 'הקורא ימצא כאן לא מעט הארות מעניינות בקשר לשירתם של אברהם בן-יצחק, אמיר גלבווע, נתן זך ושלמה זמיר. נקודת המוצא של ניתוח מבני משמשת אמצעי להעמדת שירתו של כל אחד מן המשוררים הללו כמכלול בעל היגיון פנימי; חקק מצליח לעמוד בדרישות... בלי לאבד את טעם השירה, ובתחום זה של מחקר זהו הישג לא מבוטל'. חיים נגיד כתב (ד 52): 'ספר המצטיין ביסודיות ובבהירות התפיסה וההבעה'. פרופ' עליזה שנהר התייחסה לספר בחיוב (ד 53) וד"ר אריה וינמן כתב (ד 51): 'ניתוחיו של חקק בספר הם רגישים, ותורמים להערכה רבה יותר של שירי משוררים אלה, תוך תרומה להבנתם הן במישור של השיר היחיד והן במישור של ראייתם הכוללת. המחבר מציג ידע מקיף בביקורת שנכתבה על משוררים אלה, והוא משתמש בידע זה בתבונה בבואו לנתח את מאפייניהם של השירים שהוא מרחיב את הדיבור עליהם. ובמקום אחר (תרגום שלי, ש"מ) כתב (ד 55): 'המחבר מציג ידע כמעט אנצקלופדי של הביקורת על ארבעת המשוררים והתובנה של מבקרים רבים מסייעת בקריאתו המפורטת בשיר האורגאני'. פרופ' רינה לי קאופמן כתבה (ד 54, בתרגום שלי, ש"מ): 'כל הפרקים הכלולים בספר הינם עדות לידע ולמומחיות של המחבר

בסקירה קצרה של דברי הביקורת נצא נשכרים מהבנת ההד הבלתי רגיל שספר זה עורר, גם נלמד על ענייניו של הספר עצמו. נעמי גוטקינד כתבה (ד' 58): 'כאשר סופר וחוקר ספרות צעיר מפרסם ארבעה ספרים בארבע שנים, מתוכם שניים המופיעים בד בבד בשנה האחרונה, ואם יש בספריו שליחות מיוחדת ונושא חדש - מותר בהחלט לדבר על פריצת-דרך ספרותית... לב חקק הוא, במידה רבה, דוברו הספרותי של הדור הזה [דור המעברות, ש"מ] כשם שנמצאו לו, במישורים אחרים, דוברים פוליטיים... מי שסבור שיש כאן הגזמה יווכח לדעת על-ידי קריאה שיטתית בסיפור העברי הקצר או על-ידי קריאת הציטטות בספרו של לב חקק - שזוהי אמת לאמיתה.'

ד"ר אריה וינמן כתב (ד' 65, תרגום שלי, ש"מ): 'זהו ספר מסוג הספרים שכתבתם הייתה בלתי נמנעת. המחבר מציג ידע והיכרות מקיפים של היצירות... הספר מעורר רצון לקרוא או לקרוא מחדש את הסיפורים שבהם יוצרים כשמאלי, עמליה כהנא-כרמון ויצחק בן נר... הצליחו להטיל אור אובה על הדמויות שעיצבו... אנו מקווים שהמחבר ימשיך את מחקרו לתוך שטח זה של הספרות, אשר דורש רגישות ספרותית, ובאותו זמן הנו בעל השלכות הרבה מעבר לספרות עצמה' (עמ' 267-268).

יעקב שריג כתב (ד' 62): 'ספרו של לב חקק הוא תרומה מחקרית רבת חשיבות ועניין הן בתחום הספרות והן בתחום החברה, תחומים אשר אותם השכיל חקק לשלב ולאחד בחדות ניתוח וברגישות לדמויות הסיפוריות. רגישות כנה זו בהצגת הסיפור העברי לא רק במתכונתו הספרותית-אומנותית, אלא גם, ובמיוחד, בהיבטיו החברתיים ובהשלכות הנודעות לו על עיצוב מודעתנו החברתית, מעניקה לספר את ייחודו ואת מקומו הנכבד בספרות הישראלית.' ליצחק בצלאל היו אמנם הסתייגויות מן הספר, אך הן לא מנעו ממנו לראות את ההישגים (ד' 57): 'לזכותו של לב חקק ייאמר שמחקרו, ככל הידוע לי, הוא ראשון בסוגו בעברית, שהתפרסם בדפוס. השאלות שהוא מעורר מכבר הגיעה שעתן להיחקר, וחשיבותן מרובה הן לתולדות הספרות העברית והן לבירור יחסי העדות בישראל... לב חקק נזהר מהסכנה של סלקטיביות... עצם הפניית שימת-הלב של החוקרים, הסופרים ושל הקוראים לבעיה זו

מספר לסופר כדי לקבוע מהי הדמות המתעצבת ביצירה המסוימת, בהשפעת תדמית האדם על דמותו, במניעים לסטראוטיפים ובנוקיהם. בפרקים הבאים הוא מצביע על סטראוטיפים אלה בתיאור הילדות של הספרדים, הנעורים והבחרות, יחסי ילדים והוריהם, יחסים בין בני זוג ספרדים ויחסים בין אשכנזים לספרדים.

הספר מסתיים בשאלת תדמיתם ופעילותם הספרותית של הספרדים בספרותנו בעתיד. חקק קובע: 'ניתן למצא מקבילות ברורות בין דברים שיוחסו ליוצאי המזרח במציאות (עיתונות וכו') ובין מה שיוחס להם בסיפורים רבים: תמותה גדולה של ילדים בחו"ל, ריחות איומים שעולים מהם; היעדר טיפוח הכשרים השכליים שהם גורמי האינטליגנציה; תפיסת "ההתפתחות הקולטורית" שלהם כירודה; תיאורם כאביונים קרועים, בלויים, מוכי רזון וחסרי חינוך בארץ המוצא; חסרי תרבות והתפתחות... בורים; פרימיטיביים; אלימים; אופיינית להם רדיפת נשים, זוהמה, שכרות; עצלנות ועוד. כנגד זה השליטה בכלים, שדרכם מעצבים תדמית, הייתה נתונה בעיקרה בידי אשכנזים, והובילה תכופות לעיצוב מעורר כבוד שלהם כלפי אשכנזים...' (עמ' 159-160).

למרות שלב חקק מתעד סיפורים רבים שתיארו דמויות מזרחיות מעוררות סלידה, הוא מדגיש שאין הוא מתנגד לדמויות שליליות אלא לסטראוטיפים. בפרק האחרון מסתכן חקק בתיאור של החוקר והאמן הספרדי בישראל בעתיד, דרכי התייחסות לשאלה העדתית במסגרת הספרות בעתיד, ועוד. אכן, בעין חדה הוא צפה השתלבות הולכת וגוברת של הספרדים במחקר ובאומנות בכלל ובמחקר וביצירה הספרותיים בפרט; טיפול בפער העדתי כבעיה לאומית ולא עדתית; יוזמה לשילוב סביר וצודק יותר של ספרדים בחיי התרבות; מאבק של הספרדים לשינוי תדמיתם ועקירה של יחס סטראוטיפי ומתנשא כלפיהם, התמודדות עם עיצוב מעמיק, אנושי ואינדיבידואליסטי יותר של דמויות יהודי המזרח, להבדיל מן הטיפול הסטראוטיפי וה'אקזוטי'.

כאמור, ספר זה יצא באותו זמן שיצא קובץ הסיפורים 'אם אשכחך'. ואף כי היה ערוב בהתייחסות לספרים, ספר זה לא נדחק כלל.

בהרחבה בספרו הקודם. במחקרו אין הוא חדל מלהדגיש את ההבדל בין דמויות בדיוניות ובין דמויות במציאות. הוא כותב: 'אין לפטור אפוא את היחסים הבינעדתיים בספרות יהודי המזרח, כפי שנפגוש בהם בפרקים הבאים, כתוצר של דמיונם של יוצרים בודדים בלבד, שהינם מנותקים מן המציאות ושיצירותיהם הבדיוניות תלושות מהניסיון הישראלי. יצירות אלו הן ביטוי זועק, רגיש, להלכי רוח שמצאו ביטויים דומיננטיים בעולם הספרותי, וההתעלמות מהם מסבירה את המהפכים הפוליטיים והחברתיים של ישראל בשנים האחרונות' (עמ' 19).

הפרק השני דן בשירת יהודי המזרח ובו משרטט לב חקק קווים, מתעכב במיוחד על כמה מהיוצרים, על נושאים ייחודיים בשירתם, על האהבה לארץ ועל התדהמה והמחאה שמוצאות ביטוי בשירתם. בפרק השלישי הוא מנתח שירים של ארז ביטון, שלמה אביב ואהרון אלמוג. ובפרק הרביעי מתאר מתחים עדתיים כפי שבוטאו ברומנים של יהודי המזרח, מתווה קווים לסיפורת של יהודי המזרח, מביא את ביטוייו של הקרע העדתי בסיפוריהם, עומד על כמה קווים משותפים בין הרומנים, ומתאר נושאים נוספים ביצירות אלה. מכאן הוא עובר לקריאת עיון ולניתוח קטעים מתוך 'עזרא ספרא ובניו' לאמנון שמוש ו'פחונים וחלומות' לסמי מיכאל. בפרק השישי מתאר המחבר את היחסים הבינעדתיים כפי שעוצבו בסיפור הקצר של יהודי המזרח וכן נושאים אחרים, ומסיים באחרית דבר ובה סיכום וציפיות:

ככל שפרות טובה, יש גם לספרות הטובה של יהודי המזרח זכות קיום מבלי להביא 'מסרים' ולשמש 'פה' לעדות המזרח. עם זאת נראה, כי ספרות זו, בכל 'דרגות' ההישג האמנותי, נוטה תכופות להעביר מסרים... בבטאה תחושות של קיפוח, אכזבה ומועקה, השיגה ספרות זו אפקטים שונים על החיים עצמם. מתבטאת פה שאיפה לתאר את היהודי המזרחי כאדם, על מעלותיו ומגרעותיו, ולא כסטראוטיפ - בין שהוא נעלה ובין שהוא ירוד... הקרבת החיים במחירת שלפני קום המדינה מעסיקה את הספרות הזו לא פחות משמעסיקה אותה שאלת מעמדם של יהודי המזרח במדינה. אהבה ללא סייג אל

היא דבר בעתו.

אורי סלע (ד' 59) הדגיש, כי 'המחבר סבור, כי יקום ויתחזק דור חדש של ספרדים משולב ביצירה הספרותית ובמחקרה, אשר יתקוף ביתר שאת את בעיית התרמית הספרדית ויילחם לעקירת סטראוטיפים נלעגים כחלק מן המאבק הכולל לחיסול הפער'. שאול צדקה כתב (ד' 60): '... מסמך מזעזע על הסטראוטיפים של בני המזרח בראי הספרות העברית... מסע של רצח אופי קיבוצי התעלם כליל מיצירותיהם הספרותיות של יוצאי-המזרח עצמם, שיצאו להגן על שמם הטוב. קולם של אלה לא נשמע...'. היש צורך שאוסיף את קולי לקולם של אלה שראו בספר תרומה של ממש מבחינת הנושא, התייעוד, הטיעון, והמסקנות שהיה על החברה הישראלית להסיק מהם?

ג. 'פרקים בספרותם של יהודי המזרח'

בעוד ש'ירודים ונעלים' התמקד במה שנכתב על יהודי המזרח, ספר זה מתמקד במה שכתבו יהודי המזרח. עיקרו של הספר הוכן בשנת 1982 לקראת הרצאה בסמינר בינלאומי של המכון ליהדות ולמחשבה בת זמננו ע"ש קוטלר באוניברסיטת בר-אילן. מיותר לציין, שמאחר שחקק משקף מציאות בשעתה, יש לקרוא את הספר לאור המציאות הרלוונטית לה. שישה פרקים ואחרית דבר כלולים בספר זה. הפרק הראשון נוגע בשאלת היחס בין הספרות למציאות, יחסי הגומלין בין ספרות לחברה. מטרתו היא לבדוק כיצד מתבטאת ההטרוגניות העדתית ביצירות יהודי המזרח, מה היחס, המתבטא בבדיה הספרותית, למעמד החברתי והכלכלי של יהודי המזרח, למשפטים הקדומים נגדם. הוא מבקש להצביע על מה שמייחד את היצירות הללו, ומוצא אותו בעיקר בנושאי היצירות. אין הוא מתכוון לתאר, לנתח ולהעריך את כל היצירות, ואף כשהוא דן בנושאייהן, הוא מתמקד בהשתקפות היחסים הבינעדתיים בהן. יוצרים מבני המזרח תיארו ביצירותיהם יחס של קיפוח, התנשאות, ביטול, זלזול, התנכרות לסבל, דעות קדומות, הכללות משפילות, פוליטיזציה של יחסי עדות ועוד. חקק גם מציג ביטויים לכך בחלק מיצירותיהם של אשכנזים על יהודי המזרח (עמ' 96-98). עניין שעסק בו

ביצירותיהם של דור ילידי הארץ מקרבם, קיומם של קווים משותפים לרומנים של יהודי המזרח והצבעה על קווים אלה, המאפיינים הייחודיים בשירתם של יהודי המזרח, שינוי עמדה באשר ליחסים הבין-עדתיים ביצירות של יהודי המזרח ומשמעותם, יצירות שיכולות להדגים כתיבה על מתחים עדתיים מבלי שקופחו ההישגים האסתטיים בהן, ועוד. אלה נושאים שהיו רחוקים מלעניין את העוסקים בספרותנו עד כה, וזכות ראשונים בדיון בהם עומדת לחקק.

לא במקרה ראה ד"ר אברהם שטאל (ד' 72, עמ' 43) בספר הזה כמתאים לשמש ספר מבוא להכרת היוצרים מבני המזרח בתחום השירה והסיפורת והנושאים המרכזיים ביצירתם. ש' יהושע העיר (ד' 69), שאכן הבעיות המשתקפות מציבות אתגר מרכזי בחיינו. רצון הלוי כתב (ד' 67), שחקק 'השכיל למקד את נקודות המוקד של המתחים העדתיים, שמפקידה לפקידה צצים ועולים וגורמים להסערת הרוחות במדינה, בייחוד עקב הפערים החברתיים שעדיין מהווים הבעיה העיקרית של החברה בישראל'. וב'פעמים' (ד' 73) נכתב: 'הבקיאות המרובה של מחבר הספר בספרות הנדונה ניכרת בכיביליוגרפיה החותמת את הספר'. ויוסף מאיר מוסיף (ד' 70): 'לב חקק... ידוע במחקריו על דמות יהודי המזרח... הוא היה ועודנו הראשון והחלוץ בתחום הזה'. ד"ר בנימיני (ד' 66, עמ' 71) ראתה את ההישג בספר בעיקר בפרקי הניתוח הספרותי, שחקק מגלה בהם 'קריאה קשובה, המפענחת לקורא את סודות המרקם האמנותי ביצירות הנדונות... הוא מצליח לשכנע, כי בהישגים הספרותיים של המשוררים והסופרים מבני המזרח בארץ נתרעננה בעצם הספרות העברית בת זמננו. נראה, כי בפרקים אלו, גם בבחירת הקטעים לעיון וגם בדרך העיון מתגלה לב חקק כמי שיודע את דרך החקר הגלוי. היא מציינת, שחקק לא חקר לעומק כל יצירה ויצירה. ועם זאת 'אין ספק, כי על עצם ההתמקדות בנושא זה, שיש רתיעה כל-כך גדולה מהעיסוק בו גם בשטח הספרות, כבר ראוי לב חקק לתשומת-לב מיוחדת... תודעת השליחות של לב חקק ניכרת ברבים ממשפטי הספר, המצביעים באופן חד-משמעי ורחב מצד אחד על מתחים, קרעים ופערים בחברה הישראלית, ומצד שני מביעים

הארץ מובעת בה באותה עוצמה שמובעת בה הטחה על יחס מתנכר ומפלה כלפי עדות המזרח... תחושה מצטברת של מצוקה רגשית. עוצמת הצגת הבעיות, מרכזיותן ביצירות השונות, והמספר הרב של היוצרים המבטאים אותן... מחייבים לכך, שבעיות אלה תועמדנה במוקד האתגרים הפנימיים של מדינת ישראל. הטענה שרק מעטים מיהודי המזרח חשים מצוקה רגשית בישראל מופרכת.

כן מופרכת הטענה, שתחושה זו היא נחלת כושלים בלבד... היוצרים השונים אינם כותבים מתוך עמדת התגוננות והצטרקות אלא קובלים על איפה ואיפה. הלחץ על המוצא כמרכיב מרכזי באישיות בישראל אך הגבירה את תחושת ההזדהות של יוצרים אלה עם עדתם... הטענה, שזמנו של הנושא חלף-עבר, וכי השתנו הזמנים, מתבדה גם בתחום הספרותי... ספרות יהודי המזרח מבטאת צדדים אחדים של המציאות הישראלית בצורה שעשויה לעורר ולהעיר (עמ' 137-138).

יש לזכור שלב חקק התייחס תמיד בכבוד לכל מאמץ חינוכי לשירוש הבעיות שהוא מצביע עליהן. כך עשה לאורך הדרך (למשל בעמ' 10; יורדים ונעלים, עמ' 41 ועוד).

זהו ספר יחיד בסוגו מבחינת נושאו ודרכי הטיפול בעניינים שהוא נוגע בהם. פרקי הניתוח הספרותי (פרקים ג, ה), כמו גם הפרק הדין בשירתו של זמיר בעם ארבעה משוררים, וכמו פרסומים אחרים שפרסם ובהם ניתוח ספרותי של יצירות יהודי המזרח, כתובים באזמל חר ומיומן, עדות לרגישות ספרותית ולכשרון ניתוח טקסטואלי, ובאותו הזמן הם מעמידים את מישור הדיון ביצירות אלה ואת הערכתן האמנותית אל התחום של ניתוח ספרותי טהור.

לב חקק עוסק בספר בנושאים שונים, ואזכיר כאן מעטים מהם: הטענות נגד בחינתה של ספרות יהודי המזרח בנפרד מהיצירה הספרותית בכללותה בארץ, הדרך שבה יכולה בחינה שכזאת להיות גורם ספרותי וחברתי בונה, הלגיטימיות של ה'תביעה' לכתוב או לא לכתוב על יהודי המזרח, מידת הביטוי של המתחים הבינעדתיים לא רק ביצירותיו של דור העולים מקרב היוצרים יוצאי המזרח אלא גם

משאלות רבות לתיקון המצב' (עמ' 71).
 אריה חגי הציע בתגובה 'ראייה מזווית אחרת'
 (ד. 68, עמ' 39). הוא סבור, ש'הספר מצטרף לכלל
 יצירתו המחקרית והמקורית של לב חקק, ומחזק
 את התרומה הייחודית והחשובה שלו לספרות
 העברית... טענותיו נסמכות על טיעון בהיר ועל
 תיעוד עשיר. פעולות מחקריות של דירוג, סיווג
 ומיון משתמעות בבהירות רבה מתוך הספר,
 בדרך-ארוץ ומבלי לפגוע בכבודם של יוצרים.
 ספרו של חקק מצטרף לספריו הקודמים שהפכו
 לחומר בעל השפעה תרבותית. ספרי חקק יעמדו
 לדורות בגלל העזת המחשבה המתגלה בהם,
 בהירותם, מקוריות גישתם וחוסר משוא-הפנים
 שבהם'.

ד. 'חלומות רב-משמעיים'

זהו ספר מחקר של לב חקק שיצא בימים אלה
 בשפה האנגלית. שמונה פרקים בספר, ורובם
 ראו אור בכתבי-עת מחקריים.
 המדור הראשון מוקדש לסיפורת, ובו חמישה
 פרקים. ארבעה פרקים מוקדשים ליצירות
 שונות של עגנון: 'מוטיב התרנגול ב"סיפור
 פשוט" לש"י עגנון', שבו חקק ביקש להבהיר בו
 את משמעויותיו ותפקידיו הרב-צדדיים
 והמשתנים של התרנגול-הגבר כגורם עקיב
 מורכב, המתפתח מהפרקים הפותחים את
 הרומן ועד לפרקים החותמים אותו, ההשלכות
 של חומרים שונים המעוצבים ברומן על תפיסת
 משמעותו של התרנגול-הגבר בהופעותיו
 הגלויות והמפורשות, ויש שהדבר כרוך
 בהתייחסות למקורות שלנו, שמשלימים
 ומעמיקים את משמעות התרנגול-הגבר. הפרק
 השני דן בסמלים מיניים ברומן 'פנים אחרות'
 לעגנון. חקק עומד על שורשי פרויד ביצירת
 עגנון, על הדרך שבה מלווים הסמלים המיניים
 את התפתחות הקומוניקציה בין הדמויות
 בסיפור ובכך מעשירים את החוויה האסתטית
 של קורא הסיפור, הדרך שבה השלכת העולם
 הרגשי של הדמויות על עצמים משיגה
 דרמטיזציה של העולם הרגשי של הדמויות.
 בפרק השלישי עוסק חקק בסיפור הקצר 'טלית
 אחרת' לעגנון.
 חקק רואה את תחבולת המפתח בסיפור בקיומם
 של מספר אפולוגטי מצד אחד, ומחבר מתוחכם
 מצד שני. המחבר מעצב את סיפורו בצורה

שמגלה את אי-מהימנותו של המספר, שהוא
 גם הדמות המרכזית בסיפור; הפרק דן בדרכים
 שבעזרתן חוקר המספר את הסימפטיה של
 הקורא; תפקידי הקורא בסיפור; ובסיום -
 משמעות הסיפור, המעצב את היהודי, שמצד
 אחד לא נוח לו בקיומם של דקדוקי מסורת,
 ומצד שני לא נוח לו בהתעלמות מהם, והוא
 ניצב כמת בעולם המתרוקן ממשמעות עבורו.
 בפרק הרביעי חקק משווה בין 'ביער ובעיר'
 לעגנון ובין 'תקות גדולות' לדיקנס, ומראה, דרך
 עיון השוואתי, שעגנון הושפע מסיפורו של
 דיקנס. לראשונה מצביע חוקר על ההשפעה של
 דיקנס על עגנון, השפעה המוכחת במידה
 שאינה מותירה ספק. מושוים כאן נקודות
 המבט בשתי היצירות, מרכזי העלילות, המפגש
 בין המספרים לפושעים, מקום המפגש, גיל
 המספרים בעת המפגש, משמעות הפגישות
 בחיי הדמויות, עיתוי המפגשים, עמדות
 המשפחות של המספרים, קולות הפושעים,
 הופעותיהם, גורמי החרדות של המספרים,
 מקום התנ"ך ומקום הדעות הקדומות ביצירות,
 האמון והשבועות בין הדמויות ובין הפושעים,
 האוכל והשיכר הניתנים לפושעים, רגשי
 התודה שלהם, הסתרת המפגש עם הפושעים
 על-ידי הילדים, ההרהורים על המפגש, לכידת
 הפושעים, מעמד הסיפור של קין והבל ביצירות,
 ההיבטים העולים בדמויות הפושעים, פסקי
 הדין וקבלתם. בסעיף מיוחד מראה חקק, בניגוד
 לדעה המקובלת, שגיבורו של עגנון הבין בעת
 המפגש עם הפושע שהוא אכן פגש בפושע.
 בסיום המאמר חקק עומד על ההבדלים
 בין היצירות, הגורמים לדמיון ולשוני
 ומשמעויותיהם, ועוד. מכאן הוא עובר לסופר
 עברי מרכזי ממוצא ספרדי - א"ב יהושע. בפרק
 החמישי של הספר, חקק מנתח את החברה
 הישראלית כפי שהיא מעוצבת ברומנים של
 יהושע. הוא נותן תמונה על מקומם של יהושע
 ויצירתו בספרותנו, שואל את השאלה אם
 לפנינו יצירות על דמויות אינדיבידואליות או
 על החברה הישראלית, עובר ומתאר את
 המשפחה הישראלית ברומנים של המחבר, את
 השתקפות הקונפליקט הערבי-ישראלי בהם,
 את הקונפליקט האשכנזי-ספרדי, דתי-חילוני,
 את הירידה, ומגיע למסקנות. ואין לטעות: אף
 כי חקק שואל כיצד עוצבו נושאים מסוימים
 אלה ביצירתו של יהושע, דרך הניתוח רחוקה

(א 11, עמ' 167-195; א 10, עמ' 44-60), והקריאה המפורטת בטקסטים פרוזאיים, דוגמת אלה של סמי מיכאל ואמנון שמוש (א 10, עמ' 108-117) - כל אלה הם פניני עיון ומחקר, שיש בהם לב בוחן ומוח חוקר בחריפות.

ואולם אין לטעות ולראות בחקק חוקר שהתעניינותו מצומצמת לספרות יהודי המזרח ומה שנכתב על אודותיהם. אסור שייחוד עבודתו בתחום זה, יגרום להתעלמות מכך שפרסומיו עסקו ביוצרים שונים ומגוונים. אזכיר כמה מהם: עגנון, א"ב יהושע, עמוס עוז, בנימין תמוז, דוד פוגל, נתן אלתרמן, נתן זך, אברהם בן-יצחק, אמיר גלבע, אהרון מגד, בנימין הרשב ורבים אחרים. ענייניהם של המאמרים רבים ושונים, כגון דרכי עיצובו של שיר אורגני, בעיות באינטרפרטציה שירית, האפקטים המגוונים של הדיבור הסמוי, ביטויי עולמו הפואטי של משורר בשיר הבודד, יחסי מספר-סופר כמפתח להבנת היצירה, ועוד. חקק מתגלה בהם כחוקר-אמן של הטקסט הבודד, כשעושר בכלי ניתוח ורגישות נדירה בקריאה משמשים בידו לרדת לשורשי הטקסט הבודד. עם זאת, הוא דן במאמרו גם ביריעות רחבות של טקסטים ומתייחס אליהם בהכללה.

ומה בעתיד?

לב חקק רחוק מלהיות חוקר ויוצר שכבר מיצה את עצמו. בדפוס נמצאים מחקרים נוספים פרי עטו, ביניהם מאמרים על יצירתו של סמי מיכאל (ראה מאמרו על 'זיקטוריה' בגליון זה), על נצני הספרות העברית החדשה בעיראק (בהוצאת 'מרכז מורשת יהדות בבל'), על היצירה העברית באמריקה של היום (במסגרת ברית עברית עולמית), על הרומן 'אלה מסעי ר' יהודה הלוי' של יהודה בורלא (ב'פעמים'), על ספר שיריו השני של שלמה זמיר (ב'מהות') ועוד. במקביל, לא זנח חקק את היצירה המקורית, והשנה עומדת להופיע בהוצאת ירון גולן מהדורה חדשה של קובץ הסיפורים 'אם אשכחך', קובץ השירים 'להוריש שיר עברי בלוס אנג'לס', וכן הרומן החדש 'בית על גבעה', כולם בעת ובעונה אחת. יש לזכור, שחקק אינו נמצא בסוף דרכו, אלא בעיצומו של תהליך התפתחות מתמיד, ועוד נכונו לו שנים רבות של הישגים.

מלגעת בנושאי הרומנים בלבד. דרך זו נותנת תמונה מעמיקה ויסודית על עולמו הספרותי של יהושע, על הסמלים ומשמעויותיהם ברומנים, על דרכי עיצוב הדמויות, הסגנון, המבנה, ההתפתחות הפנימית מבחינה נושאת וצורנית, ועוד ועוד (אולי ראוי להזכיר כאן, כי יהושע הזדרז, עם צאת הספר, לכתוב לחקק שהוא מצא 'אבחנות דקות ויפות' בפרק זה, ובאשר לעגנון, 'גם שם בשדה חרוש עד לעיפה זה מצאתי כמה מציאות יפות'. ובמכתב אחר, לאחר פרסום כמה השגות שהיו לחקק על 'מולכו' ליהושע, כתב יהושע לחקק: 'הרבה תודות לך... על מאמריך המאלפים... שמעם כבר הגיע אלי ועתה קראתי וראיתי שאכן דקדקת בקטנות מבלי לאבד את הגדולות').

המדור השני בספר מוקדש לשירה, וכולל את הפרק השישי, השביעי והשמיני. הפרק השישי משווה בין השיר הפותח את קובץ שיריו של דוד פוגל לשיר הפותח את 'כוכבים בחוץ' לאלתרמן, ומתוך הניתוח המשווה מציג חקק את העולם השירי המשתקף בכל אחד מן הספרים. בפרק השביעי עוסק חקק ב'שיר לאוהבים הנבונים' של נתן זך, ועוסק בסוגייה של פתרון בעיות פרשנותו של שיר, הניתן לשני פירושים נוגדים. ואחרון אחרון, בפרק השמיני, הוא מציג לראשונה באנגלית מבוא לעולמם של משוררים מזרחיים בישראל - ייחודם התמאטי והצורני, הוא מתרגם ומנתח משיריהם של אהרון אלמוג וארז ביטון, ומפליג למסקנות על שירת יהודי המזרח. מחקריו אלה של חקק מצטיינים ביסודיות, במקוריות ובבהירות.

מאמרים

במסגרת זו איני מתכוון לסקור את מאמרו של לב חקק, אלא להזכיר כמה ממאפייניהם וכיווניהם. רצנויות ראשונות פרסם לב חקק כבר בראשית שנות העשרים שלו (ג-17), טרם יצא לארה"ב. חלק ממאמרו עוסק בספרות העברית של יהודי עיראק במדינת ישראל, בספרות של יהודי המזרח, בספרות על יהודי המזרח, במחקר על משוררים מסוימים מיהודי המזרח ובניתוח יצירותיהם. ניתוחים מפורטים של טקסטים ספציפיים, דוגמת הניתוחים של שירי ארז ביטון, שלמה אביו ואהרון אלמוג שמציע חקק

לא הגיעה עריו. דעותיו עוררו רגשה עצומה והזדהות, אך היו גם שהגיבו בהתנערות, בהכחשה ובהיעלבות, משל מעולם לא היו הדברים שהצביע עליהם. ויש שההכחשה של בסיס הטענות התבטאה בהתנערות מההישג. מבנה זה של יחסים עם המערכת מתאים לחקק, שהוא מטבעו חם, עדין ואינדיבידואליסט ונחבא אל הכלים. מחקריו ויצירותיו נתנו דחף לשינויים, היפרו את מעמדם של היוצרים מבני המזרח, תרמו להכרה בבעיות הספרותיות והחברתיות של יהודי המזרח, אך חקק עצמו היה מחוץ למעגל המבצע והמושפע ישירות. בחוץ הוא נשאר, וכל לבו בארצו, וכל נפש עדתו באה בו.

אין לי ספק בכך, שככל שילך וירחק איום הנושא העדתי, וככל שיגדלו ההישגים בתחומי מיזוג העדות, וככל שתתחזק השתלבות יהודי המזרח בספרותנו, כן תלך ותגדל ההכרה בחוקר ויוצר חשוב זה, לא רק הודות למה שהוא תחומה של היהדות המזרחית, אלא בשל היותו משורר, חוקר וסופר, שתרם תרומה ייחודית לספרות העברית. אכן הוא קרא להערכה מחדש של ההיסטוריה של הספרות העברית, ותבע לחקור ולשלב בה את מה שיצרו יהודי המזרח בארצות פיזוריהם (א 9, עמ' 11-13; ד 29; ג 37). הנטייה האנושית היא לעיתים לסווג ולשייך, ומתוך עיסוקו של חקק בספרות של יהודי המזרח ובספרות עליהם, נתקפחה העובדה שהוא חוקר ויוצר, שעולמו מלא וגדוש גם ביצירות וביוצרים אחרים. במחקריו התייחס ליצירות של יוצרים שונים.

מי שקורא בצורה קשובה את כתביו מוצא, שעמדתו היא עמדה התובעת אחריות ויחסים בונים, וקולו הוא קול של חוקר ויוצר המלא באהבת עמו, ארצו ולשונו. אך עצם הטענות והשאלות שהוא הציג, והעמדות שקבע לגביהן, עוררו חוסר נוחות. עם זה, הם היו מניע חשוב בתרומה לתרבות ולחברה. כיום אכן הולך וגדל מקומם של חוקרים ויוצרים מיהודי המזרח, שהם חלק מן החוקרים, המבקרים והיוצרים בארץ, וקולם נשמע באוניברסיטאות, בכתבי-עת, באגודת הסופרים, ועוד. וכבר היו דברים מעולם, וכי זה דבר יוצא דופן שציוריו של צייר עולים במחירים לאחר מותו? לב חקק הקדים בשאלות ששאל, בהטיית תשומת הלב לבעיות ספרות ולבעיות חברה וספרות, הוא היה חלוץ,

לב חקק ממוזג יצירה מקורית ומחקר. בשני התחומים הוא לא הלך בתלם ולא חרש שדות חרושים ולא טחן קמח טחון. יש הישג יצירתי וייחודי בנושאים שהציב לעצמו ובשאלות ששאל הן במחקר והן ביצירות המקוריות. זאת הוא עשה מתוך מקוריות וחירות של יצירה ומחשבה.

לא כל מחקריו של חקק התכוונו להיות ניתוח ממצה של היצירות או אפילו של כל הבעיות שהוא עסק בהן. בחלק מן הדברים הצביע, מתוך ידיעה והצהרה מפורשות, על כך שהוא עוסק אך בהיבטים מסוימים. על האחרים תהיה המלאכה לגמור. הוא כתב על נושאים שהיו קרובים ללבו של ציבור גדול, ושלא נמצא להם ביטוי כלל, או נמצא להם ביטוי מועט בספרותנו. הפרסומים, שבהם כתב על יצירות של יהודי המזרח והכלים שבהם הם עוסקים, חשובים לא רק מבחינת ההישג המחקרי, אלא גם בעצם ההתייחסות ליוצרים אלה כאל שווים בין שווים. אין חקק שייך לדור היוצרים המזרחיים, שהיה עליהם עול שינוי שפת הכתיבה לעברית. סגנונו של לב חקק מורכב. מצד אחד הוא בעל סגנון, היכול ללוש את השפה לשיאים פיוטיים ולעגה מושכת לב, ומצד שני, המשפטן שבו עושה אותו לאחראי למילה, לבעל יכולת לא להכביר מילים, לבעל כוח לומר הרבה במעט מילים, לדייק במבע הקולע. כתיבתו המחקרית ניכרת בסגנון מצומצם, ובו תפקיד מקדם לכל משפט. יצירתו המקורית מלאת מחשבה מבחינת העשייה הסגנונית. חקק הוא בן הדור הראשון של יוצאי המעברות. שפתו העיקרית היא עברית, והוא קלט את רבדיה בעומק שמאפשר לו ללוש אותה כדי שתביע בדיוק את עולמו, בדרך שיכולה לדבר גם אל הקורא שהעברית שפת אמו ושגנון מורכב מהנה אותו.

יש להניח, שהעובדה שלב חקק אינו בארץ במשך כל השנה, נתנה לו מידה מסוימת של חירות הבעה, שאינה תלויה בתגובות מידיות. עם זה, היעדרו גרם לכך שהוא לא קצר את מה שורע. ספריו ומאמריו הם חלק ממערכת החינוך וההשכלה, הופצו בקרב מורים, צוטטו באוניברסיטאות, קוראים רבים קראו אותם, עמדותיהם עוררו מחשבה ותרמו תרומה חשובה לשינויים ולתיקונים. אך הוא עצמו, אישית, לא היה חלק מן המערכת, והמערכת

הדרכים / אשרי הגאים אשר גאוותם
עברה גבולי נפשם / ותהי כענוות הלובן /
אחרי העלות הקשת בענן. / אשרי היודעים
אשר קרא לבם ממדבר / ועל שפתם תפרח
הדומייה. / אשריהם כי ייאספו אל תוך לב
העולם / לוטי אדרת השכחה / והיה חוקם
התמיד בלי אומר.

והיה לכך מחיר. מצבו של חקק מזכיר לי שיר
של משורר עברי, שגם בו עסק חקק. זהו שיר
של אברהם בן-יצחק:
אשרי הזורעים ולא יקצורו / כי ירחיקו
נדוד. / אשרי הנדיבים אשר תפארת
נעוריהם / הוסיפה על אור הימים
ופזרונם / והם את עדיים התפרקו על אם

רשימה ביבליוגרפית

א. יצירות מקור - ספרים

1. עוקד בעוד אביב (שירים), ניב, תל-אביב 1962.
2. אלי, אתה טוב (שירים), סנונית, רמת-גן 1965.
3. להוריש שיר עברי בלוס אנג'לס (שירים), קרית-ספר, 1988. נדפס מחדש: ירון גולן, 1994.
4. האסופים (רומן), תמוז, תל-אביב 1977.
5. *Stranger Among Brothers - Tr. of Ha'asufim by Dorothea Shefer-Vanson, Ridgefield Publishing, 1984*
6. אם אשכחך (סיפורים), קרית-ספר, 1981. נדפס מחדש: ירון גולן, 1994.
7. בית על גבעה (רומן), ירון גולן, 1994 (זכה בפרס ברקאי 1994).
8. עם ארבעה משוררים - אברהם בן-יצחק, אמיר גלבע, נתן זך, שלמה זמיר, עקד, 1978.
9. ירודים ונעלים - דמותם של יהודי המזרח בסיפור העברי הקצר, קרית-ספר, 1981.
10. פרקים בספרות יהודי המזרח במדינת ישראל, קרית-ספר, 1985.
11. *Equivocal Dreams - Studies in Modern Hebrew Literature, Kiryat Sefer, 1991*. נדפס מחדש: Ktav Publishing House, New Jersey 1993
12. פרקים בהבעה (ספר להוראת תורת ההבעה), אוניברסיטת תל אביב, 1970.

ב. יצירות אינדיבידואליות או פרסום בהמשכים

שירה

1. 'כף ידך', הצופה, 26 באפריל 1963.
2. 'המסע', 'נוח', הארץ, 29 בספטמבר 1967.
3. קול לאוהליו, הארץ, 14 ביוני 1968.
4. 'מקפל דגלי נצחונותי', הארץ, 12 בפברואר 1969.
5. 'רודי לי', הארץ, 8 במאי 1970.
6. 'ערער ברוח', הארץ, 12 ביוני 1971.
7. 'שלושה שירים', על המשמר, 2 ביולי 1971.
8. 'צוואה', בלדר (אוניברסיטת תל-אביב), 25 בפברואר 1970.
9. 'בתשובתי', בלדר (אוניברסיטת תל-אביב), 25 במרס 1970.
10. 'כמה עגנון', דבר (משא), 3 בספטמבר 1970.
11. 'טיול לילי', דבר (משא), 20 בנובמבר 1970.
12. 'שכנתי', בתוך: עקד ליום השירה, 1970.
13. 'בצינוק ההכרח', 'למה תבכה' (שירים מתוך: עוקד בעוד אביב), בתוך: 'ל' הלוי (עורך), ספרותם החדשה של יוצאי המזרח בישראל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשל"ט, עמ' 42.
14. 'שיר על איש משורר', בצרון, ינואר-פברואר 1976.
15. 'שני שירים', הדואר, 6 בדצמבר 1985, עמ' 15.

16. 'שלושה שירים', אפריון, חורף 1986/1985, עמ' 51.
17. 'שלושה שירים', הדואר, 24 בינואר 1986, עמ' 23.
18. 'לוס אנג'לס-הרצאה'; 'מכתב לאבן גבירול', מאזנים, ספטמבר-אוקטובר 1987, עמ' 58-59.
19. 'שני שירים', מאזנים, יולי 1988, עמ' 24.
20. 'שבתי לבית אמי', אפריון, 9 (אביב 1988), עמ' 40-41.
21. 'פרקי ביוגרפיה של יורד', הדואר, 18 במרס 1988, עמ' 23.
22. 'שישה שירים על איש משורר', מהות א(ו) (קיץ 1989), עמ' 54-56.

ה'אסופים'

23. 'חלום אהבה', חותם, 18.3.1977.
24. 'צלקת המעברות בנפשות נכאות - פרקים מספרו המזעזע של לב חקק', במערכה (195), אפריל 1977, עמ' 11-13; (198), יולי 1977, עמ' 18-19.
25. 'מרים רוזן, אתי ברשי ומיכל פרומוביצי (עורכים)', 'בית שמש שלי', משרד החינוך והתרבות, המועצה המקומית בית-שמש (פרק מתוך: 'האסופים'), עמ' 41-42.

תכניות רדיו וטלוויזיה וקריאה ב'האסופים'

26. דיון וקריאה ב'האסופים', קול ישראל, מה- 24.4.1977.
27. שעה של קריאת פרקים מ'האסופים', קול ישראל, אפריל 1977.
28. קריאה ב'האסופים' וראיון עם לב חקק, קול ישראל, מה- 12.8.1977.
29. קריאה ב'האסופים' וראיון עם לב חקק, גלי צה"ל, מה- 18.8.1977.
30. ראיון עם לב חקק, עלי כותרת, הטלוויזיה הכללית (ירון לונדון), מה- 14.8.1977.

'אם אשכחך'

31. המבקר (לוס אנג'לס), מה- 5,12,19,26.8.1982; ה- 3,10,17, 24.12.1982; וה- 1,7,14,21.1.1983.
32. ישראל שלנו, מה- 24, 31.5.1985; ה- 6,7.1985; ה- 2,16,23,30.8.1985; ה- 6,9.1985; ה- 28.2.1986; ה- 2,3.1986; ה- 3,5.1986; ה- 20.7.1986; וה- 1.8.1986.

ג. מאמרים

רצוניות מוקדמות

1. 'אש השירה וכפפות ההיגיון' (על ספר שיריה של הלית קתמור, '24'), היום, 10.10.1969.
2. 'עקד לשירה', היום, 24.10.1969.
3. 'עלילות אלכסנדר מוקדון', היום, 31.10.1969.
4. 'שירה פשוטה ועצובה' (על ספר שיריו של דוד גל, '27 שירים ורישומים'), היום, 7.11.1969.
5. 'המשפט הקונסטיטוציוני בישראל' (על 'המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל' לאמנון רובינשטיין), היום, 5.12.1969.
6. 'המשפט העברי כמשפט מחייב' (על המשפט העברי ומדינת ישראל ליעקב בזק), היום, 5.10.1969.
7. 'שירי נח פניאלו' 'יומנה של נערה ממוסקבה' 'בנתיבי עולם', דבר, 6.3.1970.
8. 'שועל בערפל', (על ספר שיריו של משה בן-שאל), על המשמר, 12.4.1970.
9. 'קודות נפש' (על ספר שיריו של שמחה שפירא), על המשמר, 25.12.1970.
10. 'על ספר חדש: בין עיר לאהבה' (על ספר שיריו של יואב חייק 'שירים על כפות המנעול', חתום: ל' בן-יעקב), בלדר, 27.12.1970.
11. 'שלושה כרכים של ש' הלקין', על המשמר, 20.1.1991.
12. 'על כפות המנעול' (על ספר שיריו של יואב חייק), הצופה, 2.4.1971.
13. 'שירים מן הדממה' (על 'אבל לילה לילה אני' לרן עדי, שהוא עזריאל אוכמני), דבר (משא), 30.4.1971.
14. 'ציפור הגשם' (על ספר שיריה של צביה בן-יוסף גינור), על המשמר, 18.6.1971.

15. 'על שירי מרים אורן', על המשמר, 30.4.1971.
16. 'אלוהים מתפשט מרכאותיו' (על 'קולות', ספר שיריו של יואב חייק), דבר (משא), 5.10.1973.
17. 'חוויות הילדות בשירתו של יואב חייק', במערכה, 157 (מרץ 1974), עמ' 18-19.
18. 'Amir Gilboa's Malkhut Demama' (Abstract), *Association for Jewish Studies Newsletter*, November 1974, p 11
19. 'ועל שפתם תפרח הדומיה', דבר (משא), 21.11.1975.
20. 'כללי פרשנות וחירות הקורא: על שיר אחד של נתן זך', על המשמר, 30.1.1976.
21. 'על הספרדים בסיפור הקצר', דבר (משא), 9.4.1976. נדפס שוב ב-הדים, 16 (יולי 1976), עמ' 13-14.
22. 'יוצאי עיראק בספרות העברית', דבר (משא), 3.9.1976. נדפס שוב ב-הדים, 18 (אוקטובר 1976), עמ' 18-19.
23. 'כך נעלמה יהדות עיראק', מעריב, 17.9.67. נדפס שוב ב-לקט דברי ביקורת, 30.9.1976, עמ' 15-17.
24. 'משוררת בספרה השלישי' (תחת השם 'ח' לב), מאזנים, נ(1) (דצמבר 1979), עמ' 66-67.
25. 'מגשתי אדם: פרידה מבנימין תמוז במלאת שנה להסתלקותו', הדואר, 24.8.1990, עמ' 14-15.

מאמרים

26. 'מוטיב התרנגול ב"סיפור פשוט" לש"י עגנון', הספרות, ד(4) (אוקטובר 1973), עמ' 713-725.
27. 'תרומתם של יוצאי עיראק לספרות העברית בארץ', עיתון, 77 (5-6) (נובמבר-דצמבר 1977), עמ' 22-23.
28. 'גולם גאנץ או "גאון מדעי"? - על הדיבור הסמוי ב"מיכאל שלי" לעמוס עוז', שדמות (62), חורף 1977, עמ' 82-85. נדפס שוב ב-בצרון, יוני 1976, עמ' 249-252, 263.
29. 'על ארבעה שירים של שלמה זמיר ועל כמה אספקטים פואטיים ותמאטיים של שירתו', שבט ועם, אפריל 1978, עמ' 476-496. נדפס שוב ב- לב חקק, עם ארבעה משוררים, עקד 1979, עמ' 165-192.
30. 'A Comparative Study - David Vogel and Natan Alterman', In: *Hebrew Studies*, 20-21 (1979-1980), pp. 50-56
31. 'דמות יהודי המזרח בסיפור העברי הקצר', שבט ועם, ט (1980), עמ' 149-158.
32. 'שירת יהודי המזרח במדינת ישראל', בתוך: דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות, ירושלים, 1981, חטיבה ג, עמ' 283-288. נדפס גם ב-ידיעות אחרונות, מה - 4.9.1981.
33. 'יצירתם הספרותית והמחקרית של יוצאי עיראק בעיראק ובישראל בימינו' (בשיתוף עם שמואל מורה), בתוך: ש' מורה (עורך), מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתרבותם, 1 (1981), עמ' 83-132.
34. 'The Contribution of Iraqi Jews to Hebrew Literature in Israel', In: *Forum*, 42/43 (Winter 1981), pp. 143-153
35. 'תרומתם של יוצאי עיראק לספרות העברית בארץ' (הרצאה בקונגרס השביעי למדעי היהדות, ירושלים 1977), בתוך: מ' זהרי ואחרים (עורכים), הגות עברית בארצות האיסלאם, ברית עברית עולמית והקונגרס היהודי העולמי, 1981, עמ' 107-118.
36. 'The Image of the Sepharadim in Modern Hebrew Short Story', In: I. Ben Ami (ed.), *The Sepharadi and Oriental Jewish Heritage*, The Manager Press, The Hebrew University, Jerusalem, 1982
37. 'לעצבת - ספר כריתות היד הכותבת: על שיר אחד של אברהם ברוך מני, משורר נשכח', בתוך: יד להימן, מכון הברמן למחקרי ספרות, עמ' 197-209.
38. "'שהינן" לאהרון אלמוג', אפריון, 3 (חורף 1984-1985), עמ' 64-66.
39. 'תמימות או היתממות? התבוננות חוזרת בדמות המספר ב'ביער ובעיר' לש"י עגנון', הדואר, מה - 25.10.1985, עמ' 685-687.
40. 'הישראלי הנוסע', הדואר, מה - 23.5.1986.
41. 'יצירתם הספרותית של יוצאי המזרח בישראל', בתוך: ש' דשן (עורך), המכון ליהדות ולמחשבה בת זמננו ע"ש קוטלר, אוניברסיטת בר-אילן, 1986, עמ' 251-278.
42. 'Sexual Symbols in Another Face by S. Y. Agnon', In: *Hebrew Annual Review*, 10 (1986), pp. 95-108.
43. 'A Unique Jewish Community', In: *Judaism*, Vol. 36, No. 4, Fall 1987, pp. 499-501.
44. 'Estranged Nightingales - On Poetry Written by Near Eastren Jews in Israel', In: *Hebrew Annual Review*, 11

(1987), pp. 129-152

45. 'בין פראנצישק למאגוויץ - על "ביער ובעיר" לעגנון, מאזנים, כרך ס"ב, גל' 11, פברואר 1989, עמ' 23-25.
46. 'מולכו ב"מולכו" - מבט נוסף, מהות, א(ו) (קיץ 1989), עמ' 254-264. נדפס שוב בהמשכים ב-הדואר, מה-17.11.1989, עמ' 19-22; ומה - 24.11.1989, עמ' 20-21.
47. 'הרשב נתון עוד לספרות העברית, הדואר, מה - 29.3.1991, עמ' 24-28.
48. 'יהודי המגרב בספרותנו, בתוך: חלוצים בדמעה, עם עובד 1991.
49. 'אל המחך דרך יום אתמול, פעמים, 53 (סתיו 1993), עמ' 46-74.
50. "'אפיקים" - סיפור של העזה ודבקות, אפיקים, 100 (מרץ 1993), עמ' 3-5.
51. "'על כדורים וקוביות" - קובץ שיריו של שלמה זמיר, מהות, ח-ט (1992-1991), עמ' 226-232.
52. 'יהודה הלוי בעיני יהודה בורלא, הקונגרס הבינלאומי הרביעי של משגב ירושלים, ירושלים 1992, עמ' 104.
53. 'על שירה עברית וסיפורת עברית באמריקה היום, הדואר, כרך 53, מס' 23, 7 באוקטובר 1994, עמ' 16-17; שם, מס' 24, 21 באוקטובר 1994, עמ' 18-20; שם, כרך 54, מס' 1, 4 בנובמבר 1994, עמ' 19-21; שם, מס' 2, 18 בנובמבר 1994, עמ' 22-23.
54. 'לדרכו הספרותית של סמי מיכאל, יהדות בבל, 1 (1995), עמ' 33-47.
55. 'Gila Ramras-Rouch: The Life and Work of L. A. Arieli (Orloff)', In: *Hebrew Studies*, 36 (1995), University of Wisconsin-Madison, The National Association of Professors of Hebrew, pp. 246-249
56. (Poems), In: *The Literary Review - Israeli Writing*, The Fairleigh Dickinson University, Vol. 37, No. 2, pp. 311-313. Reprinted in: Amiel Alcalay (ed.), *Keys to the Garden - New Israeli Writing*, City Lights Books, San Francisco, pp. 286-289
- 'A book That Was Lost and Other Stories', *Shofar*, vol. 14, no. 4, Summer 1996, pp. 157-160. 57
- 'Eres Israel in the Secular Hebrew Work of Iraqi Jews Before 1948', In: *The Fifth International Congress of Misgav Yerushalaim*, July 1997 (Abstract) 58
- From Agnon to Oz - Studies in Modern Hebrew Literature By Warner Bargad', In: *Hebrew Studies*, 1997 59
pp. 169-199
60. 'ניצני הספרות העברית החדשה בעיראק, הדואר, שנה 76, גליון ב (22 בנובמבר 1996), עמ' 14-17; שם, גליון ג (6 בדצמבר 1996), עמ' 21-23; שם, גליון ד (20 בדצמבר 1996), עמ' 18-20.
61. 'גלות או מולדת - סופרים ילידי עיראק בישראל, הדואר, שנת 76, גליון 22 (26 בספטמבר 1997) עמ' 28-29.
62. 'מ' A ל-B - עיונים בספרות העברית החדשה, הדואר, שנה 73, גליון 14 (23 במאי 1997), עמ' 20-22.
63. 'מפתחות שגויים' (תחת השם הבדוי שלום סופר), הדואר, 6 בפברואר 1998, עמ' 20-21.

ביקורת על יצירות לב חקק

'עוקד בעוד אביב'

1. זאב אבא, 'שניים בשירה אחת', במחנה גדנ"ע, מה - 15.4.1962.
2. 'עוקד בעוד אביב', מעריב לנוער, מה - 30.4.1962.
3. 'קובץ שירים מאת שני אחים', ידיעות אחרונות, מה - 30.3.1962.
4. 'שתי וערב', במחנה נח"ל (גליון יום העצמאות), תשכ"ב.
5. קריאה בשירי "עוקד בעוד אביב", גלי צה"ל (חץ וקשת), 3.5.1961.

'אלי אתה טוב'

6. יהושע בר-יוסף, 'הידד משפחת חקק!', ידיעות אחרונות, מה - 9.11.1962.
7. משה בן-שאול, 'אלי אתה טוב', מעריב לנוער, מה - 16.4.1963.
8. יוסף עילם, 'שירה תמימה', ידיעות אחרונות, מה - 3.5.1963.
9. אברהם גרין, 'אלי, אתה טוב', דבר (משא), מה - 5.4.1963.
10. 'אלי, אתה טוב', דבר, מה - 14.6.1963.

להוריש שיר עברי בלוס אנג'לס'

11. נעמי גוטקינד, 'לב חקק כותב שיר עברי בלוס אנג'לס', הצופה, 1990.
12. יוסף הלוי, 'למות רק בעברית - נפש היורד מי יודע?', אפריון, 20-21 (קיץ 1991), עמ' 93-95.
13. רצון הלוי, אפיקים, אוגוסט 1989.
14. אורי סלע, 'היכן בעולם הרושבוסקי', ידיעות אחרונות, מה- 11.8.1989.
15. לאה פוקס, 'למות בעברית', הדואר, מה-23.2.1990 (נדפס קודם לכן ב - ישראל שלנו).
16. רוז'ה תבור, 'מסע אל הבדידות', עיתון 77, 132/133, עמ' 16.
17. מהות, (7)2 (חורף 1990), עמ' 177.
18. פעמים, 71 (סתיו 1989), עמ' 162.

'האסופים'

19. משה-גיורא אלימלך, 'שוני בתוך אחדות', ידיעות אחרונות, מה- 9.9.1977.
20. אהוד בן-עזר, 'סיפורו של אסופי', על המשמר, מה - 10.6.1977.
21. יצחק בצלאל, 'הכצעקתם?', הארץ, מה- 10.6.1977. נדפס שוב ב-לקט דברי ביקורת, מה- 15.6.1977.
22. יפה בנימיני, "'האסופים" מאת לב חקק', בתוך: העיצוב הספרותי של בעיות הקליטה של עולים מארצות המזרח, משרד החינוך והתרבות, ירושלים תש"ם, עמ' 40-57.
23. יצחק בר-משה, 'שלמה מעתוק דמות חיה המלקקת עד היום את פצעיה', במערכה, ספטמבר 1977, עמ' 28-29.
24. אלכס זהבי, 'פורקן של זעם מצטבר', ידיעות אחרונות, מה- 1.7.1977. נדפס שוב ב-לקט דברי ביקורת, מה - 15.7.1977.
25. יוסף מאיר, 'מבט חדש על "האסופים"', אפיקים, אוקטובר 1978, עמ' 7, 9.
26. אהביה מרגלית, 'זעקת מחאה נגד הוותיקים', הארץ, מה-13.5.1977. נדפס שוב ב-לקט דברי ביקורת, מה- 15.5.1977; וב-הדים, 27 (אוקטובר 1977).
27. ברוך נאדל, 'ספר שצריך לקרוא', במערכה, מה- 8.7.1977.
28. חיים נגיד, 'כתב האשמה חברתי', מעריב, מה- 22.4.1977.
29. הנ"ל (ראיון עם לב חקק), 'גם בעיראק היתה ספרות יהודית', מעריב, מה- 2.7.1978.
30. ששון סומך, 'נהרות בבל ומעברות ישראל', עיתון 77, 3 (יוני-יולי 1977).
31. אורי סלע, 'מי אמר שהוא שחור', ידיעות אחרונות, 6.5.1977.
32. מתי רו, (מכתב למערכת), מעריב, מה- 12.12.1990.
33. ניר שוחט, 'געגעויו של עולה-יורד', מעריב, מה- 22.7.1977.
34. אברהם שטאל, מתחים בינעדתיים בעם ישראל, עם עובד, 1979.
35. 'Ha'asufim (The Ingathered) by Lev Hakak', *Challenge*, Vol. 2, Nos. 9-10, September-October 1977.
36. Howard Kaplan, 'Strangers: A Novel of Dual Identities', *Jewish Journal*, 28 April 1988.
37. Alex Raskin, 'Stranger Among Brothers', *Los Angeles Times*, 12 April 1988.

'אם אשכח'

38. משה בן-שאול (מ' משב), 'סיפוריהם של יורדים', מעריב, מה- 28.8.1981.
39. יצחק בר-משה, 'תעודה אנושית מזעזעת', במערכה, נובמבר 1981, עמ' 21.
40. שמואל מורה, 'לב חקק - סופר וחוקר מאוניברסיטת קליפורניה', אפריון, אביב 1983, עמ' 115.
41. אורי סלע, 'טוב מהו והיכן הוא', ידיעות אחרונות, מה - 11.9.1981.
42. אשר עידן, 'חופן של ממשות', אפריון, אביב 1983, עמ' 114-115.
43. 'לב חקק - אם אשכח', פעמים, עמ' 140.
44. שמעון אריה שווארץ, 'פרופ' לב חקק ומקומו בספרות העברית', המבקר (לוס אנג'לס), מה-21.5.1982.
45. הנ"ל, 'פראפעסאר לב חקק און זיין ארט אין דער העברעאישער ליטעראטור', אלגעמיינער זשורנאל, אפריל 1982.
46. Moreh Chmouel. 'Si je t'oublie', *Le Monde Sepharade*, May-June 1982, p. 24.
47. 'Si je t'oublie - Lev Hakak: Baghdad-Tel-Aviv-Los Angeles, le cri d'un yored deux fois deracine', (Tr. Zvi Levy), *Le Monde Sepharade*, May-June 1982, pp. 23-25.

Aryeh Wineman, 'Im Eshkahekh', In: *Hebrew Studies*, 23 (1982) pp. 265-266. 48

יעם ארבעה משוררים

49. לאה דובב, 'עם ארבעה משוררים', הארץ, מה - 25.5.1979.
50. יוסף הלוי (עורך), 'ספרותם החדשה של יוצאי המזרח בישראל', אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשל"ט, עמ' 131-134 (מתוך הפרק של חקק 'על ארבעה שירים של שלמה זמיר').
51. אריה וינמן, 'על "עם ארבעה משוררים" ללב חקק', בצרון, 7-8 (קיי-סתיו 1980).
52. חיים נגיד, 'ארבעה משוררים', מעריב, מה - 25.5.1979.
53. עליזה שנהר, 'עיונים בשירה המודרנית', על המשמר, מה - 8.6.1979.
54. Rena Lee Kofman, 'Im Arba'ah Meshorerim (In the Company of Four Poets)', *Hebrew Studies*, 20-21 (1979-1980), pp. 212-213.
55. Aryeh Wineman, 'Im Arba'ah Meshorerim', *Hebrew Studies*, 22 (1981), pp. 143-144.

ירודים ונעלים

56. משה בן-שאולמ' (משב), 'דמותם הספרותית של הספרדים', מעריב, מה-28.8.1981.
57. יצחק בצלאל, 'בין דמות לתדמית של יהודי המזרח בספרות', פעמים, 9 (1981), עמ' 131-135.
58. נעמי גוטקינד, 'דמותם של יהודי המזרח בספרות העברית', הצופה, מה - 18.9.1981.
59. אורי סלע, 'ספרדים ותדמיתם בספרות', ידיעות אחרונות, מה - 25.9.1981.
60. שאול צדקה, 'הכבוד האבוד של לב חקק', מעריב, ספטמבר 1981.
61. ניר שוחט, 'עשיית צדק בספרות', אפיקים, פברואר 1982.
62. יעקב שריג, 'יהודי המזרח בראי הסיפורת', על המשמר, מה - 11.6.1982.
63. Naomi Gutkind, 'The Character of Eastern Jewry in Hebrew Literature', *Sepharadi World*, February 1982, pp. 14-16.
64. 'Sepharades dans le texte', *Le Monde Sepharade*, September-October 1982, pp. 19-23.
65. Aryeh Wineman, 'Yerudim Vana'alim by Lev Hakak', *Hebrew Studies*, 1982, pp. 267-268.

פרקים בספרות יהודי המזרח במדינת ישראל

66. יפה בנימיני, 'על פרקים בספרות יהודי המזרח', אפריון, 6 (חורף 1986/1987), עמ' 71.
67. רצון הלוי, 'פרקים בספרות יהודי המזרח במדינת ישראל', אפיקים, פברואר 1987, עמ' 26.
68. אריה חגי, 'ראייה מזווית אחרת', אפריון, 9 (אביב 1988), עמ' 39.
69. ש' יהושע, 'מתחים בין-עדתיים בספרות', הצופה, מה - 7.11.1986.
70. יוסף מאיר, 'פרקים בספרות יהודי המזרח במדינת ישראל', אפיקים, אוגוסט 1987.
71. ניר שוחט, 'נושא חדש בחקר הספרות העברית', במערכה, 312 (ספטמבר 1986), עמ' 20.
72. אברהם שטאל, 'כעבור עשור' (נספח ל'מיזוג תרבותי בישראל', תשל"ו), מרכז החינוך והתרבות, ירושלים תש"ח.
73. פעמים, 32 (1987), עמ' 26.
74. גד נחשוך, 'לבו במזרח', על המקום, מה-1 בדצמבר 1994.
75. 'מספר או סופר', הארץ, מה - 3 באוגוסט 1994.
76. שמואל מורה, 'בית על גבעה', אפריון, 42 (1996), עמ' 49-53.
77. יצחק רבי, 'בית על גבעה', מעריב אמריקה, מה - 9 בספטמבר 1996.
78. שמואל מורה, 'תבנית הגבס של הבית על הגבעה', מאזניים, כרך עא, גליון 11, אוקטובר 1996, עמ' 18-19.
79. ברוך מאירי, 'חשבונות חקק', מעריב, מה - 29 בינואר 1995.
80. עמנואל בר-קדמא, 'לא מפסיק להתגעגע', ידיעות אחרונות (תרבות וספרות), מה - 20 בספטמבר 1996.
81. 'לב חקק סופר משורר וחוקר', למשפחה, שבט תשנ"ז, עמ' 10-12.
82. *Equivocal Dreams*, Catalogue of Ktav Publishing House, 1994.
83. Esther Fuchs, 'Equivocal Dreams', *Shofar*, Vol 15, No. 3, Spring 1997, pp. 111-114.

ה. שונות

1. אמיר אוריין, 'בסך הכל רצו להגיע הביתה בשלום', העיר, מה - 26.10.1984.
2. יהודה גוטהולף, 'למה ללבנות את השטנה?', ידיעות אחרונות, מה - 27.9.1981.
3. שמואל הופרט, 'שיחה עם לב חקק על משוררים עבריים ממוצא מזרחי', קול ישראל (רשת א, 'מילים שמנסות לגעת'), 23.6.1982.
4. יעקב העליון, 'מחבר "האסופים" מלמד ספרות עברית ב...קליפורניה', מעריב, מה - 6.4.1980.
5. לב חקק, 'הספרדים מצליחים בארה"ב', הארץ, מה - 16.9.1973.
6. הנ"ל, קול ישראל 'מעקב' (רשת ב, 'שורשים', שיחה עם לב חקק על 'מולכו' לא"ב יהושע) 13.7.1988.
7. הנ"ל, 'על ספרות עברית באמריקה', על המשמר, מה - 4.6.1971.
8. הנ"ל, קול ישראל 'מעקב' (ראיון של יצחק אלון על 'ירודים ונעלים'), ספטמבר 1981.
9. ראיונות עם לב חקק בטלוויזיה בלוס אנג'לס בתוכנית ב Israel Today - 21.11.1982, 4.2.1983, 26.8.1984, 7.4.1985, 22.9.1985.
10. שמואל מורה, 'לב מאיר במזרח - ואבסורד בסוף מערב', מאזנים, מאי-יוני 1988, עמ' 73-78.
11. חיים נגיד, 'ספרות עברית, באנגלית', מעריב, מה - 3.8.1987.
12. עזרא סופר, "'הנבואה" התאמתה בחלקה', ידיעות אחרונות, 27.9.1981.
13. שאול צדקה (צדקיה), 'הבבלים מתבוללים', דבר, מה - 29.4.1983.
14. אלי תבור, 'על לב חקק', ידיעות אחרונות, מה - 18.9.1981.
15. Lev Hakak (ed.), *Hayim Yosef - A Publication of the Babylonian Jewish Community of Los Angeles*.
16. 'לב חקק נושא דבריו בקבלת-פנים ע"י יו"ר הכנסת', נהרדעא, מרץ 1992, עמ' 4.
17. 'Honors', *The Jewish Journal* (L.A.), 20-26, December 1996.
18. 'Iraqi-Born Californian Wins America's Top Hebrew Literary Prize - Poet-Novelist-Academician Dr. Lev Hakak Receives Prestigious Friedman Award', In: *Hebrew in America*. Spring 1997, p. 6.
19. Gad Nahshon, 'Prof. Lev Hakak - The Beauty of Ethnicity', *The Jewish Post* (New York), May 1997, p. 27.
20. Guy Bernato, 'A Novel Concept', *Haam* (UCLA), March 1996.
21. יוסי גמזו, 'ראיון עם פרופ' משה פלאי', הדואר, שנה 72, גליון ב, 4 בדצמבר 1992, עמ' 19.
22. 'יום עיון ב"מרכז" - יצירתו של סמי מיכאל', נהרדעא, אוקטובר 1993, עמ' 25-26.
23. 'פרופ' לב חקק - הזוכה בפרס השנה על תרומתו לתרבות עברית באמריקה', ידיעות אמריקה, מה - 8 באוגוסט 1996.
24. מישאל כספי, 'גדולים חקקי לב', הדואר, שנה 75, גליון ז, 16 בפברואר 1996, עמ' 20-21; הדואר, שנה 75, מס' 8, 8 במרס 1996, עמ' 22-23.
25. אבי אובליגנהרץ, 'לב הלשון העברית', על המקום, מה - 3 באפריל 1996.
26. אביבה ברזל, 'תרומתו של פרופ' לב חקק לספרות העברית באמריקה - דברי הערכה במסיבת מתן פרס פרידמן', הדואר, שנה 76, גליון ב, 22 בנובמבר 1996, עמ' 12-13.
27. 'פרס לחקק', חיי ל.א., מה - 18 באוקטובר 1996.
28. 'לב חקק - סופר, משורר, חוקר - חתן "פרס פרידמן" לקידום התרבות העברית', למשפחה, כרך 35, מס' 1, ינואר 1997, עמ' 11-12.
29. לב חקק, 'כשבגין ורבין ישבו סביב אותו שולחן', ידיעות אמריקה, מה - 26 באפריל 1996.
30. לב חקק, 'בחדר השינה של משפחת פופוך', שלום ל.א. (מהדורת ידיעות אחרונות), מה - 27 ביוני 1997.
31. לב חקק, 'יוצרים ואומנים במקום עסקים', שלום ל.א. (מהדורת ידיעות אחרונות), מה - 16 ביולי 1997.
32. 'סיפורו של חכם נאג'י הרקם', שלום ל.א. (מהדורת ידיעות אחרונות), מה - 30 ביולי 1997.
33. נעמי גוטקינד, 'הגשר הצר של בקשת הסליחה', הצופה, מה - 10 באוקטובר 1997.

The Literary Work of Lev Hakak

Shmuel Moreh
(Hebrew University)

Lev Hakak was born in Iraq in 1944 and emigrated to Israel in 1951. After graduating from the Hebrew University (Hebrew Literature and Political Science) he then simultaneously studied law at the Hebrew University and graduate studies in Hebrew literature at Tel-Aviv University while he was teaching at various high schools and later at the Hebrew University (Rehovot). In 1971 he left for the USA and in 1974 he received his Ph.D. at the University of California. He taught at the University of California, Berkeley (1974-1976) and then at the University of California, Los Angeles (1976 - present), where he has been a full Professor for ten years. He also has extensive legal education, and is a licensed attorney in both Israel and California. The literary work of Lev Hakak is rooted in the life of Babylonian Jews, Israel, and America. He is a uniquely exiting and a highly accomplished figure.

POETRY

Hakak began his literary work as a poet, first publishing in 1962 when he was seventeen years old. Benjamin Tammuz, a writer and an editor of a prestigious literary supplement, recognized Hakak's abilities and published his poems (1968-1971) in *Ha'arets*. In the years 1967-1971 Hakak published poetry in various literary supplements. After he went to the USA he did not

publish poetry for many years, but he started publishing again in the 1980s, and in 1988 a volume of his poetry titled: 'Lehorish shir ivri be Los Angeles' ('To Bequeath a Hebrew Poem in Los Angeles', Kiryat Sefer) was published. The second publication (Yaron Golan, 1994) won the Rahel Award for poetry.

The themes of Hakak's poetry volumes are poetry and poets, immigration and Israeli immigrants, and the trials of man on earth. Hakak's style is remarkably expansive, sensitive, tense, and eloquent. The language is imaginative and precise. He amalgamates fresh jargon and exalted style, alluding to various Jewish sources, including the Bible, medieval Hebrew poetry and modern Hebrew literature. This volume was very well received by the critics. It contains poems that have everlasting literary achievement.

TWO NOVELS

In 1977, Hakak's novel *Ha'asufim* (Tamuz), appeared. This novel was later translated into English and published in two editions (*Stranger Among Brothers*, Ridgefield Publishing Co., 1984). *Ha'asufim* made a remarkable impression on many thousands of readers. It received numerous reviews and excerpts were presented in periodicals, radio, and TV. The narrator in the novel is the protagonist, who immigrated with

his family from Iraq to Israel in 1951, lived in the transit camps for several years, moved to live in a town, and after years of encountering prejudice and pomposity in the veteran settlers he emigrated to the USA, where he lived with his memories, teaching at a Temple, longing for Israel. At the end of the novel, after much personal deliberation, he decides to go back.

The novel was a literary turning point in the Israeli literary scene for several reasons. It was the first time that an Israeli author expressed so clearly and sharply a protest against the discriminatory manner in which the immigrants from the Middle East were received into Israel. The voice of the narrator is sensitive, sound, and bold. The protest was made on the basis of arguments with which millions of immigrants could identify, and in a literary style which well educated, sophisticated readers could relate to. It was an outcry to which the reader of literature could relate. The tools which were given to Hakak in his Israeli education were well used to get into the heart of the educated, sophisticated reader who, until this novel, could evade the issue of this social gap in Israel. The style in the novel employed the power of the Hebrew language with its allusions to the Bible, textbooks, modern Hebrew literature, and the vernacular. Hakak's plot is symbolic and poetic, courageous and enticing. The novel is a milestone in modern Hebrew literature.

Years later, in 1994, Hakak's novel, *A House on a Hill*, appeared, receiving the Barka'i literary award for prose. It continues the plot of the

previous novel, but with much more literary finesse. The protagonist of *Ha'asufim* became a professor in America, still dreaming of a return to Israel. The protagonist, clever and sad, had learned all he wanted to know about the human heart, and spends the rest of his years on a little boat, far from the mad crowd. He compares East and West, poverty and wealth, youth and aged, Israel and America, passive and active, hope and despair. He is disillusioned and ponders the meaning and content of Jewish life in America, the destiny of the Israeli immigrants there, and their quest for purpose. He finds that wealth does not constitute meaning. Western man is constantly searching for meaning, holding on to anything that may bring cure and salvation. The life on earth is vanity; modesty and dignity are no longer leading values. Academic research does not enrich life. 'White' is misleading and covers up the truth that is underneath. Why do Israelis emigrate? What happens to them once they have emigrated? What happened to the second generation of the Sephardi Jews in Israel? Questions about human life in general and specific questions about Israelis are constantly asked in the novel.

The style of the novel is poetic and symbolic. Hakak uses many proverbs and interweaves them into the novel. Folk tales are condensed into one sentence, and a love for Israel streams from every page. The prose in the novel has a well controlled rhythm which participated in the content. The dream about a house on a hill facing the ocean and encircled by colourful flowers is to be

found only in a miniature statue made of plaster. Symbolic objects including a gold pen, a key holder, and a money clip lead to the novel's messages. The plot is intense and every chapter has a subplot, and all the subplots are interwoven into one main plot. The subplots are full of dramatic scenes such as car accidents, suicide by jumping from a rooftop, armed robbery, and murder. The messages are conveyed throughout the alluring plot. Hakak's mastery of the language, its rhythm and its wealth, is astounding. The narrator is wise, well balanced, and reliable.

SHORT STORIES

In 1981 Hakak published his volume of short stories *If I Ever Forget You*. The bodies of characters in these stories are in America, but their souls are in Israel. This volume provided another reason why Hakak's work is of outmost significance: for the first time an Israeli author thoroughly described the American Israelis, their yearnings, pain, their torn hearts, longing for their families, their ambivalence, their reasons for emigrating, the complex of relations among the Israelis themselves and between them and the American Jews. In his stories Hakak also treats Middle Eastern Jews in Israel and America. Lev Hakak, an author endowed with talent, strikes the reader with his intricate messages. The engaging plot, the psychological depth and the rich style draw the reader to the stories. In my introduction to the book I expressed my feeling that the first story in the volume about the death of the narrator's father

will become a classic. This book also received a warm welcome by the critics.

FOUR RESEARCH BOOKS IN THE FIELD OF MODERN HEBREW LITERATURE

With Four Poets (1978) was the first research work published by Hakak. The book is an original, thorough study of the poetic and thematic elements in the poetry of Avraham Ben-Yitshak, Amir Gilboa, Nathan Zach, and Shlomo Zamir. The introduction places each of the poets within the historical context of modern Hebrew literature. A chapter follows about each poet. Hakak closely analyses some of the poems of every poet, and points out how the individual poem represents the poetic and thematic elements of each of them. This is a major undertaking, in which Hakak displays his distinctly sharp abilities to analyse an individual text, and on the basis of voluminous reading also to articulate his own generalizations and conclusions about each of the poets. Hakak was the first scholar to perceive the work of Shlomo Zamir, an Iraqi Jew who immigrated to Israel in 1950, as poetry commensurate with the work of the other three well established poets. This book too merited the many enthusiastic critics who published commentaries on it.

At the same time that his volume of short stories appeared (1981), Hakak also published his book *Inferiors and Superiors*, a study on the image of Sephardi Jews in modern Hebrew short stories, using hundreds of stories to substantiate

his arguments against the stereotypes against Sephardi Jews in modern Hebrew literature. Hakak presents the literature of and about Sephardi Jews, and he deliberates the similarities of the stereotypes about them in literature and in reality, the need to expose these stereotypes, the reasons for stereotypes, and the harm of the stereotypes. He defines the difference between the writer and the author or narrator, the influence of one's image on him.

In this first original systematic research of the problem, Hakak emphasized that he had no quarrel with the depiction of negative Sephardi characters in these hundreds of stories that demonstrated his arguments; he only objected to their stereotypic character, which he exposed systematically and eloquently.

In the last chapter, Hakak outlined the future place and status of Sephardi authors in Israel. One cannot remain indifferent to Hakak's eminently brilliant foresight.

The critics valued the contribution of the book as one of strong impact, well documented and argued, and firmly based, and praised Hakak for this additional contribution to modern Hebrew literature in particular and to Israeli society in general.

Inferiors and Superiors focused on the characteristics of literature written about Sephardi Jews. Chapters in the *Literature of Middle Eastern Jews* (Kiryat Sefer, 1987) centered on the literature written by Middle Eastern Jews. The book takes up the issue of literature and society, and literature and reality. Hakak presents the themes that are unique to

this literature and deals with its forms. Middle Eastern Jews expressed the feelings that the Jews from the Middle East were treated in Israel with contempt, discrimination, arrogance, prejudice, and as humiliating stereotypes for no reason, while their status was politicized and exploited. The book also presents the poetic and thematic elements of the poetry of Middle Eastern Jews. It includes analytical reading of poetry and prose and presents analyses of the common themes and forms of the authors. Similar analysis is offered for poetry.

Experts regard this book as the best introduction to the issues involved with the literature of and about Middle Eastern Jews. All the issues are carefully considered and deliberated. To mention a few: the legitimacy of separating the analysis of these literary works from other works written in Israel; the legitimacy of the 'demand' to write or not to write about Sephardim; the ways the second generation of Sephardim in Israel treated the same issues, the thematic and poetic characteristics of the poetry of Middle Eastern Jews in Israel; the common elements in the modern Hebrew prose of this Jewry. and more.

The credit for the systematic presentation and deliberations of these topics, the close, dexterous, innovative scholarly novel analysis and consideration, should again be given to Hakak. As in his original writing, the research of Hakak is distinguished in the vigour of the arguments, in the courage, and originality and in the independent

thinking. Only scholars of this stature and stamina bring forth changes in the social, political, and spiritual thinking of a nation. And the enthusiastic reviews support this opinion.

Hakak's book *Equivocal Dreams: Studies in Modern Hebrew Literature* (appeared in 1991). The book was soon adapted by Ktav Publishing Co. in the USA and was republished in 1993. It contains four chapters of the literary work of S.J. Agnon: 'The Motif of the Cock in A Simple Story'; 'Sexual Symbols in "Another Face"'; 'The Apologetic Narrator and the Sophisticated Author in "Another Tallit"'; Society's Judgment and God's Judgment: Agnon's 'In the Forest and In the City' and Dickens's Great Expectations. Another chapter relates to the novels of A.B. Yehoshua. In poetry, Hakak wrote about the poetics of David Vogel and Nathan Alterman, about an interpretive resolution of a poem which has possible incompatible interpretations as applied to the poetry of Nathan Zach. Last but not least - is an essay on the poetics and themes of the modern Hebrew poetry written by Middle Eastern Jews.

The book received warm reviews. Hakak's research excels in its originality, distinctness, and thoroughness.

ARTICLES

Some of Hakak's articles deal with the Hebrew literary work of Iraqi Jews and the literary work of and about Middle Eastern Jews. He also dedicated articles to certain poets or writers of Near eastern origin. Hakak's articles include close analy-

sis of literary texts, poetry and prose, and are an everlasting contribution to Hebrew literature. One may mention a few examples: the poetry of Shlomo Zamir, Erez Biton, Shlomo Avayo and Aharon Almog; and the prose of Amnon Shamosh and Sami Michael. One must remember, however, that Hakak's research includes publications about Israeli writers of all origins and of various literary generations, such as the poetic works of Avraham Ben-Yitshak, Amir Gilboa, Nathan Zach, Nathan Alterman, David Vogel, Benjamin Harshav to name just few, and the prose work of authors such as S.J. Agnon, Y. Burla, A. B. Yehoshua, Amos Oz, Benjamin Tammuz, Aharon Megeg, L.A. Arieli, Yitshak Ben-Ner, Hayim Hazaz, Amalya Cahana-Carmon, and many others.

WORK IN PROGRESS

Hakak recently completed his new book about the beginning of modern Hebrew literature in Iraq. This is a significant pioneering research analysing many forgotten literary works in prose and poetry. It is a landmark in the presentation of the literary Hebrew secular heritage of Iraqi Jews.

In his poetry and prose, as well as in his research, Hakak is an original pathbreaker. He is a fearless thinker, author, and scholar. He developed new fields for literary research and independently set forth the literary frame for them. By living outside Israel Hakak has been able to create freely and write without the possible impact of an environment that has to deal with new critical well founded ideas. Hakak has never personally ben-

efited from what he has sown in this field. He has made major contributions to the recognition of Hebrew works of Israeli writers of Middle Eastern origin. He has had impact on national education in this field, has set forth the problems and the pioneering solutions. When the mist clouding social gap clears from our national scene, Hakak will be recognized as a scholar and a writer to be studied again and again; one of the nation's classic artists. Hakak has received many awards.

One may mention the Israeli President's award he received from former President Zalman Shazar for his 1970 book *Chapters in Hebrew Expression*, the Nessim Gaon Award he received for his book *Inferiors and Superiors*, and the annual Avraham Friedman Award (given to one scholar each year), which Hakak received in 1996 from the Hebrew Association of America for his contribution to Hebrew culture in America.